

Examining and Explaining the Multiple Recordings of Some Verses in Rudaki's Collection of Poems Based on Nafisi Correction

Zahra Nasiri Shiraz^{*}, Sajjad Dehghan^{†**}

Nasrollah Emami^{***}

Abstract

The Persian poems by khorasani-style poets in different literary sources, including manuscripts, are required to be addressed with caution due to the variants associated with some of them. One of these poets is Rudki Samarqandi whose poems are collected by a number of editors. Yet, in some collections of his works (in particular, the 2nd edition by Saeed Nafisi) some verses have been included in variant forms- a practice rooted in inaccurate citation or negligence on the part of the editors. Now, because such poems are included in his collections as independent and reliable poems, they need to be re-examined in a scholarly way. The present researchers have done their best (upon careful study of valid copies) to find the main cause/causes of

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz (corresponding Author), z.nasirishiraz@scu.ac.ir

** M.A. Graduated of Department of Persian Language and Literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Sajjad_dehghan@yahoo.com

*** Professor of Persian Language and Literature at Shahid Chamran University of Ahvaz, nasemami@yahoo.com

Date received: 10/09/2021, Date of acceptance: 09/12/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

existence of such variations; this has been followed by suggesting a number of ways to avoid any future inclusion in the next publications.

Keywords: Rudaki, Divan, Nafisi, falsification, distortion, dictionaries.

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ابیات در مجموعه اشعار رودکی با تکیه بر تصحیح نفیسی

زهرا نصیری شیراز*

سجاد دهقان**، نصرالله امامی***

چکیده

اشعار شاعران پارسی‌زبان به‌ویژه شعر شاعران حوزه‌ی خراسان، با توجه به این‌که در کتاب‌های لغوی، بلاغی، تذکره‌ها، و نیز نسخه‌های خطی از جمله: جُنگ‌ها، سفینه‌ها و ... با تعدد ضبیط و صورت‌های متفاوت همراهند، باید با احتیاط خاصی بررسی شوند. از جمله‌ی این شاعران، رودکی سمرقندی است که مصححان و گردآورندگان اشعار وی، با استفاده از منابع متعدد، به تعداد اندکی از اشعار و ابیات پراکنده‌ی این شاعر، دست‌یافته‌اند. باوجود این، در برخی از چاپ‌های دیوان رودکی به‌ویژه چاپ دوم محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی از نفیسی، برخی ابیات بنابه نظر مصحح یا دلایل دیگر، با صورت‌های دوگانه یا چندگانه ضبیط شده، که اغلب نتیجه‌ی تصحیف و تحریف کاتبان و مؤلفان منابع مستند اشعار رودکی هستند. این صورت‌های چندگانه‌ی ابیات، علاوه بر آن‌که نیازمند تصحیح انتقادی مجدد هستند، از آنجا که به عنوان ابیاتی مستقل وارد دیوان

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)،

z.nasirishiraz@scu.ac.ir

** کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران،

sajjad_dehghan@yahoo.com

*** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران،

nasemami@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸

رودکی شده‌اند، می‌باید دوباره واکاوی و تبیین شوند. نگارندگان این پژوهش، سعی دارند پس از بررسی مجدد منابع مستند اشعار رودکی، با استفاده از منابع چاپی و خطی متعدد، ریشه‌ی تعدد در صورت‌های مختلف این ابیات را نشان دهند؛ سپس ایراد ورود برخی از این ابیات را به عنوان یک بیت مستقل از رودکی در چاپ‌های مختلف دیوان وی به‌ویژه تصحیح نفیسی، برطرف سازند.

کلیدواژه‌ها: رودکی، دیوان، نفیسی، تصحیف، تحریف، فرهنگ‌های لغت.

۱. مقدمه

امروزه پژوهشگران برای تحقیق در نخستین اشعار موزون پارسی، با مراجعه به یکی از مجموعه‌های گردآوری شده از اشعار به‌جامانده پدر شعر فارسی، از ثمره زحمات پژوهشگرانی بهره‌مند می‌شوند که سالیان دراز با تحمل تلخی‌ها و دشواری پژوهش، به واکاوی منابع موجود، برای بازیابی سروده‌های پراکنده رودکی سمرقندی پرداخته‌اند تا فرصت مطالعه بیشتر در سروده‌های شاعران پیشگام، به ویژه سروده‌های رودکی، فراهم آید. بی‌گمان از میان مصححان، زحمت بسیار این واکاوی و بازیابی را نفیسی بر دوش کشید و پس از وی براگینسکی، میرزایف، منوچهر دانش‌پژوه، محمد جعفر شعار، نصرالله امامی، و رسول هادی‌زاده، علی محمدی خراسانی، نادر کریمیان سردشتی، قادر رستم، کامل احمدنژاد، رواقی و دیگر مصححان در ایران و تاجیکستان و شوروی، توانستند، به اندوخته‌های نفیسی، بیش از پیش، بیفزایند. همه این بزرگواران، هم ادامه دهنده راه نفیسی بودند و هم تکمیل کننده راه وی؛ به گونه‌ای که برخی از این مصححان تا حدودی توانستند ضعف‌های تصحیح نفیسی را جبران کنند و گاهی به دلیل گستردگی و نبود منابع مورد استفاده نفیسی در دسترس‌شان، مجبور بودند که در برخی از ضبط‌ها، انتساب‌ها و... به دست‌آوردهای این مصحح والا مقام، اعتماد نمایند. (برای شناخت بیشتر رودکی پژوهان و معرفی و نقد آثار آنان، ر.ک: پیشگفتار دیوان اشعار رودکی، به تصحیح نادر کریمیان سردشتی؛ هم‌چنین کتاب پیرامون رودکی و رودکی‌شناسان، اثر میرزا ملامحمداف، صص ۱-۱۱).

با یک نگاه کلی به فهرست منابعی که نفیسی از اشعار رودکی آورده، هر خواننده‌ای متوجه خواهد شد که پژوهش در این میدان فراخ، بسیار سخت و طاقت‌فرساست. هم‌چنین

شمار چشم‌گیر این منابع، باعث می‌شود که هر پژوهشگری، خواه ناخواه، از خطا و لغزش مصون نماند و بدین ترتیب ایراداتی به مجموعه اشعار مصحح ایشان راه یابد.

از جمله منابعی که به نسبت سایر منابع، در بردارنده تعداد قابل توجهی از سروده‌های اصیل رودکی است، فرهنگ‌های لغت است؛ به گونه‌ای که از قدیمی‌ترین آن‌ها، یعنی لغت فرس تا آخرین آن‌ها لغت‌نامه دهخدا، هر یک در ارائه شواهد شعری، به‌ویژه در زمینه واژه‌هایی نادر از لغات دری، ناگزیر و ام‌دار اشعار رودکی و سایر شاعران پیشگام و دیگر سخن‌سرایان حوزه خراسان هستند. هم‌چنین در برخی موارد مؤلفان این فرهنگ‌ها اگر به دیوان این شاعران دسترسی نداشته‌اند، با مراجعه به سایر فرهنگ‌های متقدم، شواهد و واژگان را عیناً از آن‌ها نقل کرده‌اند؛ به عنوان مثال مؤلف فرهنگ صحاح‌الفرس در بسیاری از موارد به لغت فرس مراجعه کرده، هم‌چنین صاحب فرهنگ مجمع‌الفرس و فرهنگ وفایی از منابع متقدمی نظیر لغت فرس و صحاح‌الفرس و ... بهره برده و شواهدی را از فرهنگ‌های نام‌برده آورده‌اند.

بازیابی سروده‌های منسوب به رودکی از دل این فرهنگ‌ها، علاوه بر دشوار بودن، حساسیت خاص خود را نیز طلب می‌کند؛ برای مثال، یکی از این فرهنگ‌ها، لغت فرس است که تاکنون متن یکسانی برای آن فراهم نشده و چهار تصحیح که از این فرهنگ به انجام رسیده، هر کدام دارای شواهدی مستقل از سایر تصحیحات است و همین امر، ممکن است پژوهشگران را دچار سردرگمی کند؛ علاوه بر این، در نسخه‌هایی از این فرهنگ که برخی از آن‌ها جزء منابع نفیسی در گردآوری اشعار رودکی بوده، این حساسیت مورد توجه قرار نگرفته و ابیاتی که در آن تصحیف و تحریف رخ داده است با دو صورت و در برخی موارد، با سه صورت، به عنوان ابیاتی مستقل، جزء سروده‌های رودکی وارد دیوان وی شده‌اند؛ حال آن‌که این صورت‌های متعدد در نهایت باید یک بیت قلمداد شود و نه ابیاتی مجزا از یکدیگر. مشکل تنها با نسخه‌ها و تصحیحات متفاوت لغت فرس برطرف نمی‌شود؛ چرا که در نقل ابیات سایر فرهنگ‌ها نیز این بی‌احتیاطی مشاهده می‌شود. علاوه بر تصحیح نفیسی از اشعار رودکی، برخی از این صورت‌های چندگانه به عنوان ابیاتی مستقل وارد سایر چاپ‌های دیوان رودکی نیز شده که در این پژوهش، تعدادی از این گونه ابیات معرفی و گزارش شده‌اند.

شایان ذکر است که ضبط‌های چندگانه از یک بیت، در مورد یا مواردی، به همه تصحیح‌های دیوان رودکی راه یافته است و این ایراد، تنها به چاپ نفیسی خلاصه نمی‌شود؛ اما منشأ ورود اغلب این ضبط‌های چندگانه، تصحیح نفیسی است. هم‌چنین مصححان در تعلیقات و حواشی دیوان، کم‌تر به این موضوع پرداخته و حساسیت نشان داده‌اند. ممکن است درباره پاره‌ای از نمونه‌ها، بحث‌هایی شکل گرفته باشد، اما در هیچ‌یک، به این گستردگی، درباره ابیات چندگانه و علل پیدایی آن، بحث نشده است.

هم‌چنین گاه مصححانی که یک بیت را از میان دو یا چند بیت برگزیده‌اند، در انتخاب ضبط برتر، درست‌رأی نبوده‌اند و نکته مهم‌تر این‌که، بیشتر این ضبط‌های چندگانه، در چاپ دوم نفیسی (۱۳۴۱)، رخ داده است؛ از این رو، مصححانی که در تصحیح به چاپ نخست نفیسی (۱۳۱۹) وابسته هستند، نظیر میرزایف، دانش‌پژوه و گاهی هادی‌زاده و محمدی خراسانی، خودبه‌خود، از بروز پاره‌ای از این ابیات در دیوان، بی‌گزند مانده‌اند و این، دلیلی بر آن نیست که مصححان یاد شده در جداسازی و انتخاب ضبط، عملکرد بهتری داشته‌اند.

ما در پژوهش پیش رو، با توجه به اهمیت فراوان سروده‌های رودکی و البته، به قصد برطرف ساختن یک کاستی بزرگ در دیوان‌های شعر چاپ شده از این شاعر، سیزده نمونه از ابیاتی را که با دو یا چند ضبط، در تصحیح نفیسی آمده و با توجه به آن وارد دیگر مجموعه‌های شعر نیز شده، بررسی و تبیین خواهیم کرد.

۲. برخی عوامل مؤثر در بروز صورت‌های چندگانه از یک بیت، در منابع مستند اشعار رودکی

مصححان دیوان رودکی عموماً در بازیابی اشعار رودکی از متون کهن با تعدد و اختلاف ضبط‌های بی‌شماری از اشعار روبه‌رو می‌شوند. در نگاه نخست ممکن است هر خواننده یا مصححی در تشخیص ضبط درست از نادرست، ضمن بررسی دو یا چند ضبط متفاوت از یک بیت، دچار اشتباه شود و صورت‌های متفاوت یک بیت را، ابیاتی مجزاً از هم تلقی کند. عواملی را که ممکن است در تشدید این امر تأثیر فراوانی داشته باشند، عموماً می‌توان معلول مواردی دانست که در ادامه بیان خواهد شد.

۱.۲ تصحیف و تحریف

تصحیف و تحریف دو عامل مؤثر و فراگیر در بروز تغییر در همه متون بازمانده از سده‌های پیشین است. ابیاتی که با عوامل تصحیف و تحریف‌زا در نسخه‌های خطی، دچار دگرگونی فرمی و معنایی می‌شوند، گاه به راحتی قابل تشخیص هستند و گاه این فرآیند به گونه‌ای صورت می‌گیرد که تشخیص صورت اصلی از فرعی، کمی دشوار می‌شود؛ به‌عنوان مثال، در دو نمونه‌ای که در ادامه نقل می‌شود، در نمونه نخست، تشخیص یک صورت از صورت دیگر کمی دشوار و در نمونه دیگر بسیار روشن است:

من نه آنم که پیش از این بودم تازگی داشتم پیژمردم
دلم از هر سخن بیازارد راست گویی که کودکی خردم

(صادقی، ۱۳۷۲: ۲۳۲)

این سروده در جنگی موسوم به مجموعه اشعار شعرای متقدمین در موزه سالار جنگ شهر حیدرآباد به نام رودکی آمده است. شکل دیگری از این سروده، به صورت زیر نیز در تذکره خیرالبیان (از شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین محمود بهاری سیستانی) به نام رودکی نقل آمد است:

نه چنانم که پیش از این بودم یارکی داشتم به بر هر دم
دلم از هر سخن به یاد آرد راست گویی که کودکی خردم

(همان: ۲۳۲)

چنان‌که می‌بینید، در این قطعه، بیت اول و سه کلمه آخر مصراع سوم دچار تصحیف شده و از صورت اول، که صورت بهتر بیت است، بسیار فاصله گرفته و گویا شعری دیگر از رودکی است^۱. بر خلاف این سروده، تصحیف و تحریف در ضبیط نمونه زیر، کاملاً مشخص است:

خر نماند ورم بماند این جهان گرید بروی با سمندر کینه دارد همچو باد خندران

(نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۶۷)

نفیسی این بیت را در چاپ نخست احوال و اشعار رودکی از تذکرهٔ عرفات‌العاشقین نقل کرده و در حاشیه نوشته است: «در اصل چنینست و اصلاح آن ممکن نشد» (همانجا، ح ۵). بیت بالا، نمونهٔ بارز تصحیف و تحریف در اشعار رودکی است که میرزایف در کتاب آثار منظوم رودکی و دانش‌پژوه در دیوان رودکی نیز آن را جزء سروده‌های رودکی آورده‌اند (میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۳۹؛ رودکی، ۱۳۷۴: ۷۲). البته دانش‌پژوه، ضبط زیر را که صورت اصلی بیت است، ذیل آن یادآور شده است:

جز به مادندر نماند این جهان کینه‌جوی با پسندر کینه دارد همچو با دختندرا

(همانجا)

شایان ذکر است که نفیسی در چاپ دوم محیط زندگی... رودکی، ضبط مصحّف و محرّف بیت را نیاورده و در چاپ عرفات‌العاشقین نیز مصحح بیت را بر اساس ضبط درست‌تر لغت فرس (یعنی ضبط: جز به مادندر...) وارد متن کرده است. وی در حاشیهٔ بیت نوشته است: «این بیت ناخوانا به کمک لغت فرس (ذیل دختندرا) اصلاح شد» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۵۳۴/۳، ح ۸). با وجود این، پرواضح است که صورت وارد شده در عرفات‌العاشقین، صورتی فاسد و تحریفی از اصل آن است که در منابع متقدمی نظیر لغت فرس، صحاح‌الفرس و... ضبط شده است.

این نکته نیز قابل ذکر است که «تصحیف» جدا از معنای امروزی آن، در گذشته یکی از شیوه‌های هنری در فنّ بدیع بوده که شاعر با به کارگیری آن، دست به خلق معانی دوپهلوی و یا چندپهلوی می‌زده که احتمالاً در دورهٔ رودکی نیز رواج داشته است (برای تفصیل در این باره بنگرید به: رادویانی، ۱۹۴۹: ۱۱۲).

۲.۲ تفاوت در ضبط به واسطهٔ نقل از حافظه، تصرفات آگاهانه یا ناآگاهانه

کاتبان و ...

ضبط برخی ابیات و یا شواهد شعری رودکی در منابع مستند، گاه بنابه دلایل مختلفی از جمله نقل از حافظه، حواس‌پرتی، تصرفات سلیقه‌ای و... توسط کاتبان، به صورتی برساخته درآمده یا از صورت اصیل خود، بسیار فاصله گرفته است؛ به گونه‌ای که خواننده ممکن است در نگاه نخست، در تشخیص صورت اصلی از صورت‌های فرعی بازماند.

بررسی و تبیین ضبدهای چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۲۵

بیت دوّم قطعۀ زیر، نمونه‌ای برجسته از این قبیل است که در منابع مختلف، به واسطه کاتبان، مدام تغییر صورت یافته است:

با خردومند بی‌وفا بود این بخت خویشتن خویش را بکوش تو یک لخت
خود خور و خود ده کجا نبود پشیمان هرکه بداد و بخورد از آنچه که بلفخت

بیت دوّم در اغلب چاپ‌های دیوان رودکی، به همین صورت آمده است (نقیسی، ۱۳۱۹: ۹۷۶؛ همان، ۱۳۴۱: ۴۹۳؛ رودکی، ۱۳۸۶: ۱۸؛ همان، ۱۳۷۴: ۱۹؛ میرزایف، ۱۹۵۸: ۴۵۳). هم‌چنین در دو چاپ شعار و احمدنژاد، مصرع دوّم با اختلاف جزئی: «ز آنچه»، ضبط شده است (رودکی، ۱۳۷۸: ۵۳؛ همان، ۱۳۹۱: ۴۷). در دو چاپ دیگر نیز مصرع دوّم با اختلافی جزئی آمده است. کریمیان سردشتی، هادی‌زاده و منصور نیز مصرع دوّم را با اختلاف: «هرکه بداد و بخورد از آنچه بلفخت»، ضبط کرده‌اند (همان، ۱۳۸۸: ۸۴؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۷؛ همان، ۱۳۹۶: ۹۹). در صحاح‌الفرس نیز بیت با اختلاف زیر ضبط شده که زیاد از صورت پیشین فاصله نگرفته است:

خود خور و خود ده کجا نبوده پشیمان هرکه بخورد و بداد ز آنچه بلفخت

(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل بلفخت)

در سایر منابع بیت دوّم با اختلافات زیادی ضبط شده است؛ در لغت فرس تصحیح اقبال، بیت به صورت زیر ضبط شده است:

بخور و بده که پُر پشیمان نبود هرکه بخورد و بداد از آنکه بلفخت

(اسدی، ۱۳۱۹: ذیل الفخت)

در لغت فرس تصحیح هرن و تصحیح دبیرسیاقی (همان، ۱۸۹۷: ذیل الفخت؛ همان، ۱۳۳۶: ذیل الفخت) نیز، بیت به همین صورت آمده؛ جز این‌که به جای «پر»، «بر» و به جای «آنکه»، «آنک»، ضبط شده است. هم‌چنین در لغت فرس تصحیح مجتبایی و صادقی، مصرع نخست با تغییری اندک: «بخور و بده کجا پشیمان نبود»، آمده است (همان، ۱۳۶۵: ذیل الفخت). قادر رستم نیز مصرع نخست را همانند همین ضبط آورده و مصرع دوّم به صورت «هرکه بخورد و بداد از آنچه بلفخت» ضبط کرده است (رودکی، ۱۳۹۱: الف: ۲۸)؛ اما ضبط رواقی عیناً به همین صورت است (رواقی، ۱۳۹۹: ۶).

در لغت فرس نسخه نخجوانی بیت با ضبطی متفاوت، به صورت زیر آمده است:

رو بخور و هم بده ورنه پشیمان شوی هرکه نخورد و نداد هیچ نیلفخت

(نسخه لغت فرس نخجوانی، ص ۱۶)

وجود نسخه‌بدل‌های دهخدا نیز در حاشیه این بیت در لغت‌نامه، خود حاکی از

صورت‌های متفاوت بیت مورد بحث در منابع گوناگون است:

خود خور و خود ده که پر نبود پشیمان	هرکه بخورد و بداد از آنک بیلفخت
می‌خور و می‌ده کجا نبود پشیمان	هرکه بخورد و بداد از آنچه بیلفخت
رو بخور و هم بده که گشت پشیمان	هرکه نخورد و نداد از آنچه بیلفخت

(دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل الفخت)

۳.۲ استقبال شاعران از شعر رودکی

استقبال شاعران در دوره‌های مختلف از شعر رودکی، جنبه‌های مختلفی دارد که خود می‌تواند موضوعی جالب برای یک پژوهش مفصل در این حوزه باشد. از جمله این استقبال‌ها، می‌توان به صورت تضمین، سرقات ادبی و ... در متون اشاره کرد.^۲ نفیسی و برخی پژوهشگران شعر رودکی، به صورت مفصل و گاه موجز به این موضوع پرداخته‌اند. (برای تفصیل بیشتر در این باره ر.ک: نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۴۸-۴۵۰).

با وجود این، گاه ممکن است به واسطه یکی از این موارد، بیتی در منابع مستند به رودکی نسبت داده شود که وجوهات مشترکی با بیتی دیگر از رودکی داشته باشد، ولی متعلق به وی نباشد. اوج اشتباه ناشی از این فرآیند، ممکن است با تضمین یک بیت یا یک مصراع، صورت پذیرد؛ به گونه‌ای که شاعری یک مصراع از رودکی را تضمین کند و هر دو بیت بدون ابیات پس و پیش به دست ما رسیده باشد؛ در این صورت ممکن است قراین تشخیص تعلق بیت به شاعری دیگر کم باشد و هر دو بیت به عنوان بیتی مستقل به رودکی منتسب شود. در نمونه زیر از کتاب آداب‌الحرب والشجاعه، خوشبختانه قراین کافی برای تشخیص شعر رودکی از شاعر دیگر موجود است؛ در این کتاب آمده است:

شاعر گفته است:

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۲۷

سلطان زمانه شاه مودود آنک
از بهر عدو ز زر کند پیکان
تا کشته او از آن کفن یابد
تا خسته او از آن کند درمان

(مبارک‌شاه، ۱۳۴۶: ۲۶۸)

بیت دوم این قطعه که در مدح سلطان مودود سروده شده، بیتی منسوب به رودکی است^۳ که در دیوان وی به صورت ذیل آمده است:

شاهی که به روز رزم از رادی
زرین نهد او به تیر در پیکان
تا کشته او از آن کفن سازد
تا خسته او از آن کند درمان

(رودکی، ۱۳۸۶: ۴۹)

در قطعه بالا، کاملاً مشخص است که سراینده آن، از شاعران عصر غزنوی است و با همین قرینه احتمال تعلق بیت نخست قطعه به رودکی نیز متنفی می‌شود. در دیوان، اغلب تشابه یک مصراع در دو سروده شاعر احتمالاً باعث ورود هر دو صورت به عنوان دو بیت مستقل از رودکی شده است؛ به عنوان مثال، میرزایف، براگینسکی و نفیسی، دو بیت را که در ادامه آورده می‌شود، در بخش مثنوی بحر خفیف، از رودکی نقل کرده‌اند که در مصراع نخست با یکدیگر یکسان هستند:

خویشتن پاک دار و بی‌پرخاش هیچ کس را مباحش عاشق غاش

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۶)

نفیسی این بیت را در کتاب محیط زندگی، احوال و اشعار رودکی، با استناد به بسیاری از منابع معتبر از جمله لغت فرس، صحاح الفرس و سایر فرهنگ‌های لغت، جزو اشعار رودکی آورده است؛^۴ در حالی که بیتی دیگر نیز در این کتاب به عنوان بیتی مستقل از رودکی ضبط شده که در مقایسه با بیت فوق، در هر دو، مصراع‌های نخست با اختلاف جزئی، همانند هم است:

خویشتن پاک دار بی‌پرخاش رو به آغاش اندرون مخراش

(همانجا)

وی این بیت را نیز با استناد به دو نسخه از مجمع‌الفرس، در ادامه بیت پیشین جزء سروده‌های رودکی آورده است؛ حال آن‌که در مجمع‌الفرس تصحیح دبیرسیاقی، همین بیت با اختلاف «آغالش» به جای «آغاش» به معنی «مردم را به خصومت انداختن» به نام «دقیقی» آمده است و در آن هیچ اشاره‌ای به نام «رودکی» در حاشیه نیز نشده است (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ذیل آغالش). به هر روی، به دلیل استقبال شاعران به‌ویژه دقیقی از شعر رودکی و «نقل» از آن، احتمال تعلق صورت دوم به «دقیقی»، بیشتر است تا رودکی (در این باره بنگرید به یادداشت «۲» از همین پژوهش).

با وجود این، هر دو بیت در برخی از چاپ‌های دیوان رودکی نیز جزء اشعار وی نقل شده است (ر.ک: میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۸۵-۵۸۶؛ رودکی، ۱۳۷۴: ۶۱؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۷۱؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۴۱؛ همان، ۱۳۹۱: ۷۷).

۴.۲ جابه‌جایی مصرع‌های یک بیت در منابع مستند

از عوامل مؤثر دیگر که موجب ورود صورت‌های چندگانه از یک بیت در دیوان رودکی شده است، جابه‌جایی مصرع‌های یک بیت در منابع مستند است که در برخی موارد موجب ورود دو صورت از یک بیت در دیوان شده است؛ به عنوان مثال، در قطعه زیر نفیسی دو بیت از آن را با توجه به جابه‌جایی مصرع‌ها در منابع دیگر، در بخش ابیات پراکنده نیز نقل کرده است:

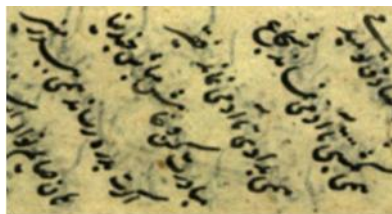
همی بکشتی تا در عدو نماند شجاع	همی بدادی تا در ولی نماند فقیر
<u>بسا کسا که بره است و فرخشه بر خوانش</u>	بسا کسا که جوین نان همی نیابد سیر
<u>مبادرت کن و خامش مباح چندینا</u>	اگرت بدره رساند همی بیدر منیر

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۲)

ابیات این قطعه به صورت منفرد در منابع مختلف نظیر: ترجمان‌البلاغه، حدائق‌السحر، المعجم، لغت فرس، صحاح‌الفرس، فرهنگ جهانگیری، مجمع‌الفرس، فرهنگ شعوری و ... آمده است. هم‌چنین بیت اول و سوم این قطعه در جُنگ شعری متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، که شباهت زیادی با «سفینه اشعار متعلق به مرحوم عباس اقبال»-از منابع

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۲۹

مستند نفیسی در جمع‌آوری اشعار رودکی - دارد، به صورت متصل و پشت سر هم آمده است (جنگ ۵۳-د، بی تا [محملاً قرن ۱۱]: ۱۱۰).

جنگ کتابخانه دانشگاه تهران، (ص ۱۱۰)

با وجود این، در بخش ابیات پراکنده در هر دو چاپ محیط زندگی... رودکی، بیت دوم و سوم با جابه‌جایی مصراع‌ها، یک‌بار دیگر نیز نقل شده است:

بسا کسا که جوین نان همی نیابد سیر بسا کسا که بره است و فرخسه بر خوانش

(نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۶۰؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۴)

این بیت در اغلب منابع لغت، نظیر لغت فرس، صحاح الفرس^۵، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ شعوری و...، به‌شاهد واژه «فرخسه» یا صورتی دیگر از این واژه به معنی «قطایف باشد به زبان ماوراءالنهری»، آمده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل فرخسه)؛ در برخی منابع نظیر لغت فرس چاپ برلین^۶ مصراع‌ها به همین ترتیب (همان، ۱۸۹۷: ذیل فرخسته) و در برخی منابع دیگر نظیر لغت فرس چاپ اقبال، به صورتی که در قطعه مذکور آمده، جابه‌جا ضبط شده است. به همین دلیل نفیسی، هر دو صورت بیت را از رودکی نقل کرده است. شایان ذکر است که بیت با توجه به وزن و قافیه، در قطعه یاد شده آمده و سند مستقلی برای این که آن را جزئی از این قطعه بدانیم در دست نیست.

اگر بدره^۷ رساند همی بدر منیر^۸ مبادرت کن و خامش باش چندینا

(نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۴۸؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۰)

این بیت در منابع کهن از جمله: ترجمان البلاغه (رادویانی، ۱۹۴۹: ۲۲)، حدائق السحر (وطواط، ۱۳۶۲: ۱۴)، مجمع‌الصنایع و...، به همین صورت آمده است و همان طور که در قطعه یاد شده دیده می‌شود، تنها در جنگ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به صورت

جابه‌جا ضبط شده است. به همین دلیل نفیسی، بیت را با توجه به منابع مذکور، مجدداً در قافیهٔ «ا» نیز آورده است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۰۱، ح ۹).

۳. ابیاتی با دو یا سه صورت در دیوان رودکی

علاوه بر نفیسی، در اغلب چاپ‌های دیگر دیوان رودکی، برخی ابیات بنابه دلایلی که برشمردیم یا دلایل خاص مصححان، با چند صورت نزدیک به هم، به‌عنوان ابیاتی مستقل نقل شده‌است که بررسی تک‌تک این موارد، به دلیل تعدد چاپ‌ها، اوراق زیادی را طلب می‌کند. با وجود این، در بخش حاضر با در نظر گرفتن محدودیت صفحات این پژوهش، به برخی موارد، با تمرکز بر چاپ دوم کتاب محیط زندگی... رودکی از نفیسی، پرداخته می‌شود.

۱.۳

دُم سگ بینی ابا بتفوز سگ خشک گشته کش نجنبند هیچ رگ

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۷)

این بیت در برخی فرهنگ‌های لغت، از جمله: لغت فرس اسدی (تصحیح هُرن، اقبال، دبیرسیاقی و مجتبایی و صادقی)، صحاح الفرس و عجایب اللغه، ذیل واژه «بتفوز» به نام رودکی آمده است. نفیسی در چاپ اول محیط زندگی... رودکی، تنها با استناد به لغت فرس تصحیح هُرن (نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۸۹) و در چاپ دوم با استناد به همین منبع و سه منبع دیگر: لغت فرس (تصحیح اقبال و دست‌نویس کتابخانهٔ ملک مورخ ۷۲۲ق) و صحاح الفرس، این بیت را جزء سروده‌های پراکندهٔ رودکی در مثنوی بحر رمل، آورده است.

این بیت در لغت فرس تصحیح مجتبایی و صادقی (ص ۱۱۴)، دست‌نویس کتابخانهٔ ملک (برگ ۵۴) و صحاح الفرس (ص ۱۲۳) به همین صورت ضبط شده؛ اما در سایر منابع با اختلافاتی همراه است. از جمله در لغت فرس تصحیح هرن (ص ۳۹)، اقبال (ص ۱۷۲)، دبیرسیاقی (ص ۵۳)، عجایب اللغه (ادیبی، ۱۳۸۹: ۵۳؛ همان، بی تا: ۵۶)، مصرع نخست با اختلاف «تو با» به جای «ابا» و در لغت فرس تصحیح هرن مصرع دوم با اختلاف «گشن کرده» به جای «خشک گشته» ضبط شده است. هر دوی این اختلافات، هیچ برتری‌ای بر ضبط

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۳۱

یادشده ندارند؛ زیرا «ابا» از ویژگی‌های سبکی شعر شاعران خراسان است که در اینجا به صورت «تو با» دستکاری شده و «گشن کرده» نیز ضبیطی مشوش است که معنای درستی در بیت ندارد.

صورت دیگری از این بیت که نفیسی و به پیروی از وی برخی از مصححان، جزء ابیات پراکنده رودکی آورده‌اند، بدین صورت است:

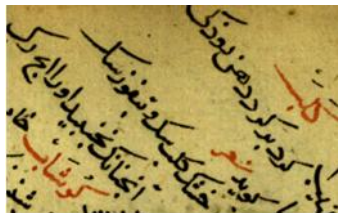
خشک کلب سگ و تیفوز سگ آنچنانکه نجنید او را هیچ رگ

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۲۵)

یگانه منبعی که این بیت را به نام رودکی آورده، حاشیه نسخه لغت فرس نخجوانی (مورخ ۷۶۶ق) است. نفیسی آن را بر اساس لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۳۱)، جزء ابیات پراکنده رودکی، در دیوان آورده است. اقبال نیز این بیت را با اختلافاتی از لغت فرس نخجوانی رونوشت عبرت نائینی در بخش ملحقات لغت فرس آورده است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۹). ضبیط نسخه لغت فرس نخجوانی (مورخ ۷۶۶ق) عیناً چنین است:

خشک کلب سگ و تیفوز سگ آنچنانک نجنید او را ایچ رگ

(اسدی طوسی، ۷۶۶ق: ۲۱۶)

لغت فرس نخجوانی، نسخه کتابخانه ملی تبریز، شماره ۱۱۰۸

در این جا پرسشی که برای ما پیش می‌آید این است که آیا ما با دو بیت مستقل از رودکی روبه‌رو هستیم یا دو صورت مختلف از یک بیت؟

پاسخ روشن است. بیت دوم، آنقدر مغشوش و بیرون از آهنگ است، که نمی‌توان آن را جدای از بیت نخست دانست؛ وزن بیت با کمی دستکاری، درست خواهد شد:

خشک کلب سگ ابا بتفوز سگ آنچنان کو را نجند ایچ رگ

اما باز هم بیت، معنای روشنی نخواهد داشت؛ پس بهترین ضبط برای هر دو بیت یادشده (بیت اول و دوم)، بیت نخست است؛ و به این ترتیب، ما با دو صورت از یک بیت مواجهیم که نفیسی، بنا به هر دلیلی، هر دو را جزء سروده‌های رودکی آورده است. به جز نفیسی، منصور نیز این دو ضبط را دو بیت مستقل انگاشته است (ن.ک: رودکی، ۱۳۹۶: ۱۹۹ و ۲۳۶)؛ اما سایر مصححان، تنها بیت نخست را با اختلافاتی، جزء سروده‌های رودکی، در بخش ابیات پراکنده بحر رمل آورده‌اند (ر.ک: میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۶۳؛ رودکی، ۱۳۷۴: ۵۵؛ همان، ۱۳۷۸: ۷۶؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۰۵؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۴۵؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۲۹؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۸۰؛ همان، ۱۳۹۱: ۹۲؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۸۱).

۲.۳

روز جستن تازیانی چون نوند روز دن چون شست‌ساله سودمند

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۵)

این بیت در برخی از فرهنگ‌های لغت از جمله: لغت فرس اسدی (تصحیح‌های هُرن، اقبال و دبیرسیاقی)، لغت فرس نخجوانی (مورخ ۷۶۶ق) و صحاح‌الفرس، ذیل واژه «نوند»، به نام رودکی آمده است. در تصحیح اقبال، بیت با اختلاف «تازیان همچون نوند» در مصرع اول و «شصت» در مصرع دوم، آمده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۹۶). هم‌چنین در نسخه لغت فرس نخجوانی، مصرع اول با همین اختلاف و مصرع دوم با اختلاف «در» به جای «دن» ضبط شده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۳۴).
در صحاح‌الفرس، جز این بیت، بیت دیگری نیز ذیل واژه «نوند»، به نام رودکی آمده که بسیار به بیت یاد شده شبیه است:

روز جستن تازیان هم‌چون نوند پیش باشد تا تو باشی سودمند

(نخجوانی، ۱۳۴۱: ۸۴)

نفیسی، در چاپ دوم محیط زندگی... رودکی، هر دوی این ابیات را (بیت دوم با اندکی تغییر «بیش» بجای «پیش») جزء سروده‌های رودکی و به دنبال هم آورده است

(ن.ک: نفیسی، ۱۳۴۱:۵۳۵)؛ اما کاملاً مشخص است که بیت دوم، ضبطی متفاوت از بیت نخست است نه سروده‌ای دیگر از رودکی.

اگرچه طاعتی (مصحح صحاح الفرس) این بیت را بر اساس نسخه «د» در متن فرهنگ آورده، اما در حاشیه آن نوشته است: «لف ۹۶: روز دن چون شست ساله سودمند، و همین اصح است» (همانجا: حاشیه ۲۲). یعنی وی این ابیات را هم دو ضبط متفاوت از یک بیت دانسته و هم ضبط بیت اول را بر بیت دوم ترجیح داده است.

بنابراین، کاملاً روشن است که ضبط مصرع دوم (پیش باشد تا تو باشی...) برساخته کاتب دست‌نویس «د» از دست‌نویس‌های صحاح الفرس است (ر.ک: همان، حاشیه ۲۳)؛ آنچه به نظر ما در این باره نیرو می‌بخشد، یکی پرشمار بودن منابع مستند بیت اول نسبت به یگانگی منبع بیت دوم است. دیگر، دیرینگی منابع مستند بیت اول نسبت به یگانگی منبع بیت دوم (دست‌نویس «د») است. هم‌چنین به نظر می‌رسد، کاتب دست‌نویس «د»، بنا به دلایلی مانند: آسیب‌دیدگی در محل نگارش نسخه مورد استفاده، دریافت نادرست معنای مصرع دوم و ... عبارت «پیش باشد تا تو باشی» را به مصرع دوم افزوده باشد. (هم‌چنین درباره نظر دهخدا و تصحیح ایشان از این بیت اول بنگرید به: رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۱۷۸).

با وجود این، در بیشتر چاپ‌های دیوان رودکی، مصححان تنها به ضبط بیت اول بسنده کرده‌اند؛ البته برخی بیت را با اختلاف جزئی «تازیان همچون» و «تازنان همچون» در مصرع اول، آورده‌اند (میرزایف، ۱۹۵۸:۵۹۹؛ رودکی، ۱۳۷۴:۵۴؛ همان، ۱۳۷۸: ۷۷^۱؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۰۱؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۳۷؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۲۵؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۹؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۸۱؛ همان، ۱۳۹۶: ۲۳۱؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۸۰). هم‌چنین در دیوان رودکی به تصحیح منصور (همان، ۱۳۹۶: ۲۳۱)، علی‌پور (همان، ۱۳۸۹: ۱۹۲-۱۹۳) و دیوان رودکی چاپ نفیسی- براگینسکی (رودکی، ۱۳۷۳: ۱۶۰-۱۶۱) و شرح دیوان رودکی امیرحسین معینی (معینی، ۱۳۹۴: ۳۲۷) و ... که مصححان، تا حدّ زیادی پیرو چاپ دوم محیط زندگی... رودکی اثر نفیسی هستند، هر دو بیت به عنوان ابیاتی مستقل از رودکی آمده است.

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۱۵)

این بیت در برخی از دست‌نویس‌های لغت فرس از جمله دست‌نویس واتیکان (مورخ ۷۳۳ق) و نسخه نخجوانی (۷۶۶ق)، به نام رودکی آمده است. ضبط بیت در هر دو نسخه به همین صورت است. تنها اختلاف در ضبط واژه «بخنو» (ضبط نسخه نخجوانی) و «بختو» (ضبط نسخه واتیکان) است (ن.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۱۱۲؛ همان، ۷۶۶ق: ۳۴۴).

در سه تصحیح از لغت فرس (هَرَن، اقبال و دبیرسیاقی)، به واسطه همین دو نسخه، این بیت ذیل واژه‌های «بخنو» (تصحیح اقبال) و «بختو» (تصحیح هرن و دبیرسیاقی)، آمده است.

۱۱

در سایر منابع، از جمله فرهنگ قواس، فرهنگ جهانگیری (ذیل بختور)، فرهنگ رشیدی (ذیل بخنو) و مجمع‌الفرس^{۱۲}، بیت دیگری ذیل واژه «بختور»، به نام رودکی آمده که به صورت زیر است:

عاجز شود ز اشک دو چشم و غریو من ابر بهارگاهی و بختور در مطیر

(قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۲۰)

اختلاف میان این دو بیت، آنقدر ناچیز است که نمی‌توان آن‌ها را، دو بیت جدا از هم دانست. اما اغلب مصححان دیوان رودکی، به پیروی از نفیسی، این دو صورت متفاوت از یک بیت را، دو بیت مستقل پنداشته و در دو جای دیوان وارد کرده‌اند. گزارش عملکرد مصححان دیوان بدین صورت است:

نفیسی در چاپ نخست احوال و اشعار رودکی، هر دو بیت را با استناد به منابع یادشده، در بخش ابیات پراکنده آورده است (ن.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۹ و ۱۰۶۸). وی در چاپ دوم، مطابق شیوه خود در ویرایش ابیات هم‌وزن و هم‌قافیه به صورت یک قطعه واحد، بیت دوم را در قطعه‌ای به صورت زیر آورده است^{۱۳}:

زیرش عطارد آنکه نخوانیش جز دبیر یک نام او عطارد و یک نام اوست تیر
عاجز شود ز اشک دو چشم و غریو من ابر بهارگاهی و بختور در مطیر
گیتی چو گاو نیک دهد شیر مر تو را خود باز بشکند به کرانه خنور شیر

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۲)

هم‌چنین وی در این چاپ، بیت اول را، در بخش ابیات پراکنده نقل کرده است (ن.ک: همان: ۵۲۸).

ضبط این ابیات در دیگر چاپ‌های دیوان رودکی، با اختلاف یا همانند ضبط نفیسی چنین است: میرزایف در صفحات (۵۳۰ و ۵۳۹)، دانش‌پژوه در صفحات (۶۹ و ۷۲)، هادی‌زاده در صفحات (۱۸۷ و ۲۰۹) و کریمیان سردشتی در صفحات (۲۰۳ و ۲۱۲)، هردو بیت را جداگانه، در بخش ابیات پراکنده نقل کرده‌اند و قائل به قطعۀ مذکور نشده‌اند. شعار در صفحه (۲۸)، بیت دوم را همانند نفیسی جزء قطعۀ یادشده آورده و در حاشیه، ضبط بیت اول را ذکر کرده است. هم‌چنین وی در بخش «تک‌بیت‌ها» صفحه (۹۳)، بیت اول را نقل کرده و در حاشیه متذکر بیت دوم شده است.

امامی تنها به ذکر قطعۀ یادشده بسنده کرده است. هم‌چنین وی در حاشیه، بیت نخست را یادآور نشده است (ر.ک: رودکی، ۱۳۸۵: ۳۷). قادر رستم در صفحه (۶۱) تنها بیت دوم را در بخش ابیات پراکنده آورده و بیت نخست را در تعلیقات یادآور نشده است (ن.ک: همان، ۱۳۹۱ الف: ۱۴۵). هم‌چنین رواقی، بیت دوم را در بخش ابیات پراکنده (ص ۵۳) نقل کرده و بیت نخست و اختلافات آن را در حاشیه به عنوان نسخه بدل آورده است.

شایان ذکر است که مصححان، هر یک از ابیات فوق را با تفاوت‌هایی نسبت به تصحیح نفیسی ضبط کرده‌اند که اغلب این اختلافات در ضبط واژه «بختو» است. این واژه به صورت‌های مختلفی نظیر: «بخنوه، پخنو، بجنو، بختو، بختور و...» در فرهنگ‌ها نقل شده و همین دلیلی بر بروز این اختلافات در تصحیح مصححان شده است. (برای تأمل بیشتر درباره این واژه و صورت‌های مختلف آن، رجوع کنید به: تبریزی، ۱۳۳۵: ۲۳۹/۱؛ دهلوی، ۱۳۵۷: ۹۷؛ فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۴۵؛ ح ۱۰؛ همان، ۶۲، ح ۶؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۲۹۳؛ تویسرکانی، ۱۳۶۲: ۱۰۶-۱۰۹؛ تنوی، ۱۳۳۷: ۲۵۳-۲۵۴؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۱۸۷ و نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۵۴).

به دلیل دیرینگی این واژه، برای یافتن شکل صحیح آن، می‌بایست به ریشه و کاربرد آن در گویش‌ها و زبان‌های باستان توجه کرد که در این مقال، مجال برای گسترش بحث علمی درباره آن نیست؛ اما از آنجا که در بیتی دیگر منسوب به رودکی^{۱۴} این واژه با نگارش «بخنو یا پخنو»، به کار رفته و با «شنو» هم‌قافیه شده، احتمال می‌رود ضبط درست این واژه به صورت «بخنو»، باشد:

گیتی چو گاو نیک دهد شیر مر تو را می خور و بانگ رود و چنگ شنو

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۴۶)

علاوه بر این، در پاره‌ای از قرآن‌های مترجم، این واژه به صورت «بخنوه»، آمده که می‌تواند مؤید این ضبط باشد (ر.ک: ترجمه قرآن موزه پارس، ۱۳۵۵: ۷۵ و ۱۴۳؛ حبیب‌اللهی، ۱۳۵۱:۱۲۵).

اما بحث اصلی و مهم‌تر که هدف این پژوهش است، نشان دادن صورت درست‌تر بیت است. از نظر نگارندگان نزدیک‌ترین ضبط به صورت اصیل، بیت نخستین است؛ زیرا منابع مستند این بیت، همگی جزء منابع مهم و درجه اول در بررسی و بازیابی شاعران پیشگام و بی‌دیوان هستند؛ در حالی که منابع مستند بیت دوم، هم از نظر انتساب ابیات دیگر شاعران به نام رودکی و هم از نظر تصرف در ضبط برخی ابیات منسوب به وی، از درجه علمی کمتری نسبت به منابع بیت نخست برخوردار هستند.

دیگر اینکه، طبق قاعده اهمیت ضبط دشوار در تصحیح متون کهن، بیت نخست از نظر وزنی، دارای ضرب‌آهنگی سنگین‌تر نسبت به بیت دوم است؛ این درحالی است که بیت دوم، روان‌تر از بیت اول و از نظر وزن سکنه‌ای در آن دیده نمی‌شود و این موضوع احتمال دستکاری کاتب برای روان ساختن بیت را بیشتر می‌کند.

دو دیگر این که برای بررسی جزئی‌تر از نظر ویژگی‌های سبک‌شناسی، می‌بایست وارد مباحث مختلفی شد که با توجه به فضای اندک جستار پیش رو، نمی‌توان به آن پرداخت^{۱۵}. با وجود این، واژه «مطیر» در بیت دوم، با توجه به کاربرد اندک واژگان عربی در سروده‌های شاعران پیشگام، کمی نامأنوس است. هرچند کاربرد واژه‌های عربی در سروده‌های رودکی سابقه دارد، اما چون با دو ضبط متفاوت از یک بیت روبه‌رو هستیم، در نهایت از نظر سبک‌شناسی، برتری با ضبطی است که واژگان عربی کم‌تری در آن به کار رفته باشد.

۴.۳

از فراوانی که خشکامار کرد زان نهان مر مرد را بیدار کرد

(نفیسی، ۱۳۱۹:۱۰۸۳)

نقیسی در چاپ نخست، این بیت را با استناد به دو نسخه لغت فرس یکی نسخه مورخ ۷۲۱ق (اسدی طوسی، ۱۳۱۴: برگ ۲۵) و دیگری نسخه ملک‌الکلامی (مورخ ۱۷۷ق) (ن.ک: همان، بی تا [الف]: برگ ۳۱)، هم‌چنین فرهنگ‌های دیگر از جمله: مجمع‌الفرس (سروری، ۱۳۳۸: ذیل خشکامار)، فرهنگ رشیدی (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل خشکامار) و فرهنگ انجمن‌آرای ناصری (هدایت، ۱۲۸۸: ذیل خشکامار)، جزء ابیات پراکنده مثنوی بحر رمل آورده‌است. در چاپ دوم نیز وی دو منبع را به این منابع افزوده است؛ یکی لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل خشکامار)، و دیگری آثار ابو‌عبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۵۸). بیت را نیز با اختلاف «زن^{۱۶} نهان»، ضبط کرده‌است (ن.ک: نقیسی، ۱۳۴۱: ۵۶۹). علاوه بر منابعی که نقیسی برای این بیت گزارش کرده، این بیت در منابع دیگر نیز آمده است. از جمله: لغت فرس تصحیح مجتبیایی و صادقی با اختلاف: «زان فراوانی» (اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ذیل خشکامار)، فرهنگ مجموعه‌الفرس (جاروتی، ۱۳۵۶: ذیل خشکامار)، فرهنگ وفایی با اختلاف: «زن نهانی مرد را» (وفایی، ۱۳۷۴: ذیل خشکامار). نقیسی در چاپ دوم، بجز این بیت، بیت دیگری را نیز در بخش ابیات پراکنده بحر رمل آورده است که بسیار به هم شبیه هستند:

آنگهی گنجور مشک آمار کرد تا مر او را زان بدان بیدار کرد

(نقیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۵)

منابع مستند نقیسی برای ضبط این بیت، دو منبع لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل آمار) و صحاح‌الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل آمار)، است. برای این‌که گونه‌گونگی روایت این دو بیت در منابع برای مخاطبان تبیین گردد، نیاز است بیتی دیگر نزدیک به این دو را معرفی کنیم. بیتی که در نسخه لغت فرس نخجوانی آمده، مهم‌ترین سند برای نشان دادن تنوع ضبط این بیت در منابع است:

از بسی گفتار خشکامار کرد تا مر او را زان نهان بیدار کرد

(اسدی طوسی، ۱۳۶۶ق: ۲۵۲)

هرچند ساختار این بیت نیز به دو بیت دیگر شبیه است، اما با اندک درنگی در سه بیت ارائه شده، مشخص می‌شود که ساختار ابیات تقریباً همانند هم است؛ جز آن‌که بخش آغازین هر سه بیت، کاملاً با صورت‌های دیگر متفاوت و متمایز است. این بیت در

هیچ‌یک از دیوان‌های شعر رودکی نیامده، اما دو بیت نخست به پیروی از تصحیح نفیسی، وارد اغلب چاپ‌های دیگر شده است.

در چاپ‌های دیوان رودکی، به‌جز دانش‌پژوه، قادر رستم و رواقی که تنها به نقل صورت نخست اکتفا کرده‌اند (رودکی، ۱۳۷۴: ۵۳؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۶؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۷۹)، سایر مصححان، همانند نفیسی، هر دو صورت بیت را نقل کرده‌اند. شایان ذکر است که قادر رستم صورت دوم و سوم از بیت مورد بحث را در تعلیقات، از لغتنامه دهخدا یادآور شده (رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۱۷۱) و رواقی بیت دوم را در حاشیه به عنوان نسخه‌بدل آورده است (رواقی، ۱۳۹۹: ۷۹، حاشیه ۵). سایر مصححان از جمله: شعار^{۱۷}، امامی^{۱۸}، هادی‌زاده، کریمیان سردشتی و احمدنژاد، هر دو صورت بیت را در ادامه هم‌یا با فاصله چند بیت، آورده‌اند (ن.ک: همان، ۱۳۷۸: ۷۲-۷۳؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۰۰؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۵۲-۲۵۳؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۳۲؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۸۶؛ همان، ۱۳۹۶: ۲۳۰).

همان‌گونه که اشاره شد، بیت دوم به‌واسطه دو منبع، وارد دیوان رودکی شده است. اقبال مصحح لغت فرس، این بیت را بر اساس حاشیه نسخه لغت فرس نخجوانی، به‌این کتاب افزوده که در آنجا ذیل «آمار» به‌معنی «استسقا»، آمده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ص ۵۵). همین ضبط، عیناً در صحاح‌الفرس نیز آمده و مصحح در حاشیه متذکر نسخه‌بدل: «..... خشک‌آمار کرد/ مرد را از آن....»، شده است. هم‌چنین وی در حاشیه نقل قولی از فروزانفر آورده که همین نسخه‌بدل درست است (ر.ک: نخجوانی، ۱۳۴۱: ح ۹۸، ۲).

اقبال در حاشیه عبارت «مشک آمار» (بیت دوم) نوشته است: «ظاهراً خشک‌آمار؛ به‌معنی همان کلمه‌ای که سابقاً گذشت» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۵۰، ح ۳). بنابراین پرواضح است که «مشک آمار» تحریف «خشک‌آمار» است که از جمله ترکیبات نادر در خراسان قدیم است. ما در کتاب طبقات‌الصوفیه خواجه عبدالله انصاری هروی واژگانی هم‌ساخت با «خشک‌آمار» را سراغ داریم که به‌صورت «تشنامار» و «گشنامار» است (برای بررسی بیشتر رجوع کنید به: حبیبی، ۱۳۴۱: ۶۸-۶۹؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۴۷۹ و ۴۸۰).

پیش‌تر، درباره شکل درست واژه «خشک‌آمار» و معنای دقیق آن، در میان فرهنگ‌نویسان و رودکی‌پژوهان، بحث‌هایی درگرفته است؛ به عنوان نمونه، در فرهنگ‌ها برای این واژه معانی: «استسقا»، «استقصا»، «پی‌جویی»، «تتبع و تفحص حساب» و غیره آمده است. هم‌چنین

این واژه را به گونه «خشک‌اماز» و... نیز نوشته‌اند (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل خشک آمار و آمار).

در مقایسه ابیات، کاملاً روشن است که بخش آغازین هر سه بیت: «از (زان) فراوانی» «از بسی گفتار» و «آنکھی (و آنکھی) گنجور» با هم اختلاف اساسی دارند. به گمان ما، احتمالاً یکی از کاتبان دست‌نویس‌ها یا مؤلفان فرهنگ‌های لغت، متناسب با دریافت خود از واژه «خشک‌اماز» یا اشکال دیگر آن در مصرع دوم، عبارت «مشک آمار»، را در مصرع نخست افزوده است؛ در غیر این صورت، باید باورمان این باشد که شاعران در اشعار خود، از مضامین تکراری (موتیف) استفاده می‌کرده‌اند، چنان‌که در شاهنامه-که تنها متن کامل به دست آمده از مثنوی‌های نزدیک به حیات رودکی است- به وفور ابیاتی هم‌معنی و هم‌شکل، دیده می‌شود. (به عنوان نمونه بنگرید به: رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۹۲-۹۳). البته این حکم تا جایی صادق است که عواملی مانند تحریف و دخل و تصرف کاتبان، ضبیط بیت را تحت تأثیر قرار نداده باشد.

با وجود این، نگارندگان جستار پیش رو، تا به دست آمدن شواهد و قراین قطعی و هم‌چنین مشخص شدن مأخذ حکایت^{۱۹}، تنها به ذکر این نکته بسنده می‌کنند که به احتمال زیاد بیت دوم از ابیات مذکور، که به عنوان بیتی مستقل وارد دیوان رودکی شده، تحریف یا دخل و تصرفی در بیت نخست است؛ زیرا عبارت «مشک آمار» تحریف واژه «خشک‌اماز» یا «تشنامار» به معنی «استسقا» است که در اصالت آن شکی نیست؛ هم‌چنین، از آن‌جا که مصرع دوم بیت عیناً در حاشیه لغت فرس نخجوانی و صحاح‌الفرس آمده، تردیدهای ما درباره مکرر بودن بیت، بسیار زیاد می‌شود.

۵.۳

بینی و گنده دهان داری و نای خایگان غر هر یکی همچون درای

(نقیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۹)

نقیسی این بیت را در چاپ نخست احوال و اشعار رودکی، با استناد به فرهنگ رشیدی (تنوی، ۱۳۳۷: ذیل غُر)، لغت فرس نسخه مورخ ۸۷۷ (ه.ق) و دو نسخه مجمع‌الفرس، جزء اشعار کلیله و دمنه و سندبادنامه منظوم رودکی، نقل کرده است (همان، ۱۳۱۹: ۱۰۹۴).

شایان ذکر است که هر یک از منابع یاد شده، بیت را به گونه‌ای ضبط کرده و نفیسی ضبط یالا را با تلفیق همه نسخه‌بدل‌ها برگزیده است.^{۲۰} هم‌چنین وی در چاپ دوم محیط زندگی ... رودکی، علاوه بر این منابع، بیت مذکور را به دو منبع دیگر: آثار ابو عبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸:۵۶۸) و لغت فرس تصحیح اقبال، ارجاع داده که در این منبع، ضبط بیت تنها به صورت زیر است نه صورت پیشین:

پیسی و ناسور کون و گربه‌پای خایه غر داری تو چون اشتردرای

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل غُر)

این بیت که بسیار به بیت نخست شبیه است، در چاپ نخست احوال و اشعار رودکی، به عنوان بیتی مستقل دیده نمی‌شود و نفیسی آن را به شکل نسخه‌بدل در حاشیه صورت نخست نقل کرده است. این موضوع حاکی از آن است که وی در دریافت نخست خود، قائل به ضبطی متفاوت از بیت بوده نه بیتی مستقل. (ر.ک: نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۹۴، ح ۶ و ۷). با وجود این، وی در چاپ دوم، آن را تنها با استناد لغت فرس تصحیح اقبال، در ادامه بیت پیشین آورده است (نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۹). به دیگر سخن، نفیسی، بیت دوم را که در نسخه لغت فرس مورخ (۸۷۷ق) ضبط شده، یک بار در چاپ نخست، به شکل نسخه‌بدل آورده است؛ همین نسخه در تصحیح اقبال به کار گرفته شده و در این منبع آمده است. نفیسی در چاپ دوم به این منبع مراجعه کرده و بیت را این بار به صورت مستقل آورده است. با این توضیح مشخص است که نفیسی در چاپ دوم یا نظرش را تغییر داده، یا تسامحی در این زمینه رخ داده است.

علاوه بر دو ضبط پیشین، ضبط‌های دیگری نیز در منابع دیده می‌شود. از جمله در لغت فرس تصحیح مجتبایی و صادقی:

پیسی و ناسور کون و کژ پای خایگان غر داری چون درای

(اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ذیل غُر)

هم‌چنین این صورت از بیت، در فرهنگ مدرسه سپهسالار، به گونه‌ای مغشوش، آمده است:

پیسی و ناسور کونی و کچ پای خایگان غر هر یکی چو درای

بررسی و تبیین ضبدهای چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۴۱

(فرهنگ مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ذیل غُر)

به جز دو ضبط پیشین، ضبط دیگری از این بیت، در برخی نسخه‌های تحفه‌الالباب نیز دیده می‌شود که به شاهد «غر و غرغر» آمده است:

پیی و گندی دهان داری و پای خایگان در غر و غرغر چون درای

(حافظ اوبهی، ۱۳۶۷: ذیل غر و غرغر، ح ۳)

بنابراین کاملاً روشن است که ابیات یاد شده، ضبط‌هایی متفاوت از یک بیت رودکی بوده که در منابع دچار تصحیف و تحریف شده‌اند.

در میان چاپ‌های دیوان رودکی، امامی و منصور، هر دو^{۲۱} بیت را همانند نفیسی به‌عنوان ابیاتی مستقل نقل کرده‌اند (رودکی، ۱۳۸۶: ۱۰۹؛ همان، ۱۳۹۶: ۲۴۳). دانش‌پژوه تنها صورت نخست را نقل کرده (همان، ۱۳۷۴: ۵۷). رواقی تنها صورت دوم و بر اساس لغت فرس تصحیح مجتبیایی و صادقی آورده (رواقی، ۱۳۹۹: ۷۳) و سایر مصححان نیز تنها صورت دوم و بر اساس لغت فرس چاپ اقبال، آورده‌اند^{۲۲} (ر.ک: رودکی، ۱۳۷۸: ۹۷؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۵۳؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۳۲؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۵؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۹۹).

۶.۳

جمله صید این جهانیم ای پسر ما چو صعوه مرگ برسان زغن
هر گلی پژمرده گردد زو نه دیر مرگ بفشارد همه در زیر غن

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۵)

بیت دوم این قطعه در منابعی از جمله: لغت فرس (سه تصحیح هرن، اقبال و دبیرسیاقی) صحاح الفرس، فرهنگ رشیدی، فرهنگ شعوری، لغت حلیمی (حلیمی، بی‌تا: برگ ۱۲۴)، مجمع الفرس (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ذیل غن)، فرهنگ مدرسه علوم سیاسی و ...، همگی ذیل واژه «غن»، به معنی «تیر عصاران»، به نام رودکی آمده است. نفیسی نیز در چاپ اول (ن.ک: همان، ۱۳۱۹: ۱۰۲۳) و دوم محیط زندگی... رودکی، این بیت را با استناد به همین منابع و برخی منابع دیگر، در بخش «ابیات پراکنده به هم پیوسته» از رودکی آورده است.

در صحاح‌الفرس، بیت دیگری به همراه بیت پیشین، ذیل واژه «غن»، منتسب به رودکی آمده، که چنین است:

لقم‌های از زهر زده در دهن مرگ فشرده همه در زیر غن

(نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل غن)

نفیسی، تنها در چاپ دوم، این بیت را علاوه بر بیت پیشین، جزء سروده‌های رودکی آورده است (نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۸)؛ اما این بیت، بیتی مستقل از رودکی نیست. بلکه، ضبطی برساخته از بیت نخست است.

تنها مأخذ این بیت در میان دست‌نویس‌های صحاح‌الفرس، دست‌نویس «ک» است؛ و همین ضبط نیز موجب دودستگی در نقل ابیات شده است. این در حالی است که، مصحح در مقدمه فرهنگ، کاستی‌های عمده این دست‌نویس از جمله: تصحیف، تحریف، جعل ابیات و عبارات و ... را یادآوری کرده است (ر.ک: نخجوانی، ۱۳۴۱: ۲۳).

با وجود این، به نظر می‌رسد، با توجه به پیشینه بد کاتب دست‌نویس «ک» در ضبط نمونه‌های شعری و نبود این بیت در هیچ‌یک از منابع لغت دیگر، مصرع نخست برساخته کاتب باشد؛ زیرا این کاتب در مواردی دیگر از متن صحاح‌الفرس نیز، صورت‌هایی مجعول از شواهد شاعران پیشگام ترتیب داده که در لغت فرس و سایر منابع، به یک شکل آمده - است. هرچند این احتمال نیز وجود دارد که شاعری، از بیت رودکی استقبال کرده و کاتب در دستکاری مصرع نخست و وزن بیت، نقشی نداشته باشد.

در چاپ‌های دیوان رودکی نیز به‌جز میرزایف، دانش‌پژوه و احمدنژاد که متأثر از چاپ نخست احوال و اشعار رودکی (چاپ ۱۳۱۹) هستند، سایر مصححان صورت دوم بیت را جزء «مثنوی بحر مضارع»، نقل کرده‌اند (رودکی^{۲۳}، ۱۳۷۸: ۹۱؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۲۵؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۸۰؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۴۵؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۸۸؛ همان، ۱۳۹۶: ۲۷۴؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۹۳).

با این گزارش تا یافتن سندی قطعی مبنی بر اصالت بیت دوم و تأیید انتساب آن به‌عنوان بیتی مستقل از سروده‌های رودکی، می‌بایست آن را برساخته کاتبی دانست که بنابه هر دلیلی مصرع نخست آن را خود نوشته است نه رودکی.

چونکه مالیده بدو گستاخ شد کار مالیده بدو درواخ شد

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۳۵)

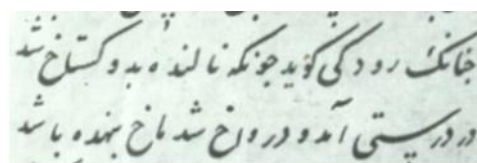
این بیت از جمله ایباتی است که در منابع لغت با ضبط‌های گوناگونی، ذیل واژه «درواخ» و «واخ» آمده است. نقیسی همین بیت را در هر دو چاپ اول و دوم با استناد به منابعی مانند: لغت فرس (سه تصحیح هر ن، اقبال و دبیرسیاقی) و دست‌نویس مورخ (۸۷۷ق)، صحاح‌الفرس، لغت حلیمی و فرهنگ شعوری، جزء سروده‌های رودکی در بخش ایبات مثنوی بحر رمل آورده است.

بیت دیگری که بسیار به بیت بالا شبیه است و نقیسی تنها در چاپ دوم آن را در ادامه همین بیت آورده چنین است:

چونکه نالنده بدو گستاخ شد تن درستی آمد و درواخ شد

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۳۵)

این بیت، در دست‌نویس لغت فرس (مورخ ۸۷۷ق) آمده است. نقیسی در چاپ نخست، همین بیت را ضبطی متفاوت از بیت اول دانسته و آن را در حاشیه گزارش کرده است (ن.ک: نقیسی، ۱۳۱۹:۱۰۸۴، حواشی ۱۱-۱۲)؛ اما وی در چاپ دوم، تغییر رأی داده و آن را بیت مستقلی از رودکی پنداشته است. همین بیت در دست‌نویس هم‌تبار دست‌نویس مورخ (۸۷۷ق)، با اختلاف «در درستی»، ضبط شده است:

نسخه خطی لغت فرس کتابخانه ایاصوفیه، برگ ۱۴

نقیسی در چاپ دوم، این بیت را با توجه به دو منبع لغت فرس تصحیح اقبال و صحاح‌الفرس، آورده است. این استناد البته بدون ایراد هم نیست؛ زیرا مصحح هر دوی این

منابع را برای بیت نخست نیز آورده است؛ حال آن‌که هر دو منبع یک بیت را آورده‌اند نه هر دو بیت را.

در فرهنگ‌های لغت -چه منابعی که نفیسی به آن استناد کرده، چه دیگر منابع- اختلاف ابیات یاد شده این گونه است:

بیت اول در لغت فرس تصحیح هرن با اختلاف جزئی «چونک» (همان، ۱۸۹۷: ۲۳) و در تصحیح دبیرسیاقی، با اختلاف «مالنده» در مصرع نخست (همان، ۱۳۳۶: ۲۸) آمده است؛ هم‌چنین در فرهنگ لغت حلیمی و فرهنگ شعوری، این بیت بدون اختلاف آمده است (ن.ک: حلیمی، بی تا، برگ ۷۶؛ شعوری، ۱۱۵۵: برگ ۴۰۹، ج ۲).

بیت دوم در لغت فرس تصحیح اقبال، با اختلاف: «در درستی» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۷۸)، در لغت فرس تصحیح مجتبیایی و صادقی با اختلاف: «نالنده‌تر» و «در درستی» (همان، ۱۳۶۵: ۶۵)، در صحاح الفرس با اختلاف «مالنده بدو» (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۶۵)، در تحفه الاحباب با اختلاف: «مالنده بدو» و «در درستی» (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۱۵۷)، در فرهنگ قواس با اختلاف: «در درستی» (قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۶۵) و در عجایب اللغه با اختلاف: «نالنده‌تر و» و «در درستی» (ادیبی، ۱۳۸۹: ۲۱؛ همان، بی تا: ۲۲)، آمده است.

در هیچ‌یک از چاپ‌های معتبر دیوان رودکی که در این پژوهش از آن استفاده شده، دو بیت یاد شده، دو بیت مستقل محسوب نشده^{۲۴}؛ تنها مصححان در انتخاب ضبط صحیح، اختلاف نظر دارند که این اختلافات به شرح زیر است:

دانش‌پژوه، هادی‌زاده و کریمیان سردشتی، عیناً بیت اول را آورده‌اند (ن.ک: رودکی، ۱۳۷۴: ۵۴؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۵۰؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۳۱)؛ منصور بیت دوم را همانند نفیسی آورده است (ن.ک: همان، ۱۳۹۶: ۲۳۰). شعار و احمدنژاد بیت دوم را با اختلاف: «مالنده»، «در درستی»، آورده‌اند (ن.ک: همان، ۱۳۷۸: ۷۵؛ همان، ۱۳۹۱: ۸۷). هم‌چنین امامی، قادر رستم و رواقی نیز، تنها بیت دوم را نقل کرده‌اند؛ امامی این بیت را با اختلاف: «نالنده‌تر و» و «در درستی» (ن.ک: همان، ۱۳۸۶: ۱۰۱)، قادر رستم با اختلاف: «مالنده به او» و «در درستی» (ن.ک: رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۷۹) و رواقی با اختلاف «در درستی» (ن.ک: رواقی، ۱۳۹۹: ۸۰) ضبط کرده‌اند^{۲۵}.

گرد گل سرخ اندر خطی بکشیدی تا خلق جهان را بفگندی به خالوش
کافور تو بالوس بود، مشک تو باناک بالوس تو کافور کنی دایم مغشوش

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۰۳)

نفیسی این دو بیت را که در منابع مختلف از رودکی نقل شده، با توجه به وزن و قافیه، به‌عنوان یک قطعه در بخش ابیات متصل به‌هم، در چاپ دوم محیط زندگی... رودکی آورده است. در چاپ نخست بیت دوم وجود ندارد^{۲۶} و تنها بیت اول با استناد به منابع متعددی، در بخش ابیات پراکنده آمده است (ن.ک: نفیسی، ۱۳۱۹:۱۰۶۱). بیت مورد بحث در لغت فرس چاپ اقبال به‌نقل از حاشیه لغت فرس نسخه نخجوانی (ص ۸۸)، به‌صورت زیر ضبط شده است:

کافور تو بالوس بد و مشک تو ناک بالوس تو کافور تو مغشوش بود

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل ناک)

با وجود این، ضبط نفیسی عیناً مطابق لغت فرس دست‌نویس (مورخ ۱۸۷۷ق) و فرهنگ رشیدی است که اقبال در حاشیه ضبط پیشین آورده است (ن.ک: همان، ۲۵۲، ح ۲). هم‌چنین در صحاح‌الفرس نیز بیت همانند ضبط نفیسی آمده است (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل ناک).

در دو منبع: فرهنگ قواس و دانشنامه قدرخان بیت دیگری به نام رودکی آمده که به دو بیت پیشین بسیار نزدیک است:

کافور تو بالوش شد و مشک همه ناک آلودگیت در همه ایام نشد پاک

(فاروقی، ۱۱۱ق: برگ ۱۰۰)

(هم‌چنین بنگرید به: قواس غزنوی، ۱۳۵۳:۱۸۷). نفیسی و میرزایف علاوه بر بیت اول، این بیت را نیز بر اساس دانشنامه قدرخان، جزء سروده‌های رودکی در بخش ابیات پراکنده آورده‌اند (نفیسی، ۱۳۴۱:۵۲۴؛ میرزایف، ۱۹۵۸:۶۰۴). نفیسی برخلاف ضبط دانشنامه قدرخان، «بالوش» را به صورت «با کوس»، ضبط کرده است؛ البته شاید این ضبط، اشتباه چاپی باشد، زیرا «با کوس» در مصراع نخست، معنای روشنی ندارد^{۲۷}.

در میان مصححان دیوان رودکی، امامی^{۲۸} (ن.ک: رودکی، ۱۳۸۶: ۴۰ و ۸۰)، قادر رستم^{۲۹} (ن.ک: همان، ۱۳۹۱ الف: ۶۲ و ۶۳) و منصور (همان، ۱۳۹۶: ۱۳۰ و ۱۹۹)، هر دو بیت را جزء اشعار رودکی آورده‌اند. هم‌چنین شعار^{۳۰} واحمدنژاد، تنها بیت اول را در قطعه یاد شده آورده‌اند (ن.ک: همان، ۱۳۷۸: ۵۷؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۶۹). کریمیان سردشتی نیز تنها بیت اول را آورده و قائل به قطعه مذکور نبوده است (ن.ک: همان، ۱۳۸۸: ۲۵۵). هم‌چنین دانش‌پژوه تنها صورت دوم بیت را همانند میرزایف آورده است (ن.ک: همان، ۱۳۷۴: ۷۷).

با توجه به گزارش بالا، کاملاً روشن است که ما با ضبط‌هایی نزدیک به هم در مصرع نخست ابیات مذکور روبه‌رو هستیم که مصححان در برخورد با آن، برخی همانند نفیسی، هر دو بیت را از رودکی دانسته‌اند و برخی نیز تنها به نقل یک بیت بسنده کرده‌اند. نکته‌ای که در اینجا اهمیت دارد این است که در تمام منابع یاد شده، به‌جز حاشیه نسخه نخجوانی، بیت نخست، به «کسایی»، منسوب است و ریاحی نیز همین بیت را جزء اشعار کسایی آورده است (ن.ک: ریاحی، ۱۳۸۶: ۱۰۳). رواقی نیز صورت نخست بیت را جزء سروده‌های منسوب به رودکی و به نام کسایی آورده و در حاشیه صورت‌های مکرر مذکور را به عنوان نسخه‌بدل آورده است (رواقی، ۱۳۹۹: ۱۰۸).

مصححان دیوان نیز هرکدام که صورت نخست را نقل کرده در حاشیه یا در تعلیقات، به‌انتساب بیت به کسایی اشاره کرده‌اند. با وجود این، چند احتمال برای این ابیات وجود دارد: نخست آن‌که بیت اول را از کسایی بدانیم نه رودکی. از آن‌جا که حاشیه نسخه لغت فرس نخجوانی سابقه درستی در انتساب و ضبط ابیات ندارد^{۳۱}، در درستی ضبط و انتساب این بیت نیز، تردید جدی وجود دارد. احتمال دوم این است یکی از دو بیت از کسایی باشد که از بیت رودکی استقبال کرده است، همچنان که در بخش پیشین درباره چنین استقبال‌هایی از شعر رودکی بحثی کوتاه بیان شد؛ احتمال سوم و نزدیک‌ترین آن‌ها به‌صحت، این است که مصرع دوم بیت سوم که با مصرع متفاوت در ضبط فرهنگ قواس و پس از آن در دانشنامه قدرخان و سایر منابع وارد شده، ضبطی برساخته باشد. چنان‌که در این دو فرهنگ جز این بیت، ابیاتی دیگر نیز از رودکی و سایر شاعران مشاهده می‌شود که ضبط بیت یا مصرع، کاملاً عوض شده است، هر چند این موضوع در برخی منابع دیگر از جمله منابع مستند رودکی نیز سابقه دارد. (مانند نسخه «ک» از جمله نسخ صحاح‌الفرس که ذکر آن گذشت).

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۴۷

با وجود این، به دلیل سابقه بد این دو فرهنگ در دخل و تصرف آگاهانه یا ناآگاهانه در ابیات رودکی و سایر شاعران پیشگام، نمی‌توان به اصالت مصرع دوم بیت سوم، اعتماد کرد و لازم است پس از بررسی این نکته، بیت سوم از شمار اشعار بازمانده از رودکی در دیوان‌های چاپی، حذف شود.

۹.۳

گاه آرامیده و گه ارغنده گاه آشفته و گه آهسته

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۲۸)

نقیسی این بیت را در چاپ دوم محیط زندگی... رودکی، با استناد به فرهنگ وفایی^{۳۲} و آثار ابو عبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸:۶۱۴)، جزء سروده‌های رودکی آورده است. هم‌چنین وی بیتی دیگر را در بخش ابیات پراکنده از لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل ارغنده)، نقل کرده که به بیت یاد شده، بسیار نزدیک است:

گه ارمنده‌ای و گه ارغنده‌ای گه آشفته‌ای و گه آهسته‌ای

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۲۹)

شایان ذکر است که صورت دیگر این بیت در حاشیه صحاح الفرس از فرهنگ وفایی نقل شده است که خالی از تصحیف و تحریف نیست:

گه آرمنده و گه آرغنده [آرغده] بود گه آهسته و گه آشفته بود

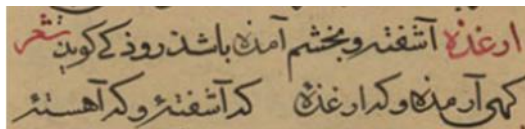
(نخجوانی، ۱۳۴۱:۲۶۰، ح ۱۸)

پرواضح است که بیت اول و بیت دوم در تصحیح نقیسی، تصحیف و تحریفی از یک بیت هستند؛ و هیچ توجیهی برای این که این دو سه صورت را ابیاتی جدا از هم بدانیم، وجود ندارد.

مصححان دیوان رودکی، در ضبط ابیات یاد شده، متفاوت عمل کرده‌اند؛ منصور هردو بیت را همانند نقیسی آورده است (ن.ک: رودکی، ۱۳۹۶:۲۰۹ و ۲۱۳). برخی مصححان از جمله: دانش‌پژوه، هادی‌زاده و کریمیان سردشتی، بیت اول را با اختلاف «آرمیده»، ضبط کرده‌اند^{۳۳}. (ن.ک: همان، ۱۳۷۴:۷۹؛ همان، ۱۳۸۷:۲۱۵؛ همان، ۱۳۸۸:۲۱۴)؛ دیگر

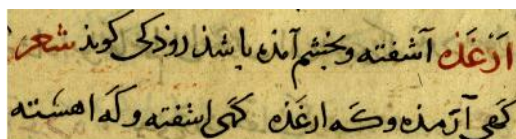
مصححان از جمله: شعار، امامی، قادر رستم^{۳۴}، احمدنژاد و رواقی، تنها بیت دوم را آورده‌اند (ن.ک: همان، ۱۳۷۸: ۹۸؛ همان، ۱۳۸۶: ۹۰؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۰؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۹۹؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۶۳).

درباره ضبط درست بیت باید نخست این نکته را یادآوری کنیم که بیت دوم از لغت فرس تصحیح اقبال وارد تصحیح نفیسی شده است؛ این بیت در دست‌نویس متعلق به محمد نخجوانی آمده است. اقبال چون به اصل نسخه دسترسی نداشته، از رونوشت عبرت نائینی استفاده کرده است. حال با مقایسه ضبط عبرت نائینی با ضبط اصلی نسخه ما متوجه دو اختلاف شدیم: نخست بدخوانی اقبال از روی نسخه عبرت نائینی و دیگر، تفاوت ضبط عبرت با نسخه اصل:

لغت فرس اسدی، دست‌نویس رونوشت عبرت نائینی، مضبوط در کتابخانه مجلس، ص ۱۶۳

اقبال این بیت را ذیل واژه «ارغنده»، نقل کرده است و در حاشیه بیان کرده که تنها در نسخه مذکور آمده است؛ اما چنان‌که در متن نسخه دیده می‌شود، ضبط واژه عیناً به صورت «آرغذه» است. علاوه بر این، ضبط بیت نیز با توجه به تصحیح اقبال - که به این تصحیح اشاره نکرده و حتی اختلاف نسخه را ذکر نکرده - کاملاً دگرگون شده است. جز این، در رونوشت عبرت نائینی از نسخه اصل نیز اختلاف ضبط مشاهده می‌شود. تصویر زیر مربوط به اصل نسخه این فرهنگ است که در کتابخانه ملی تبریز نگهداری می‌شود:

لغت فرس دست‌نویس مورخ ۷۶۶ق، کتابخانه ملی تبریز، ص ۳۶۱

بنابراین آنچه ما به عنوان بیت دوم باید در نظر داشته باشیم، ضبط اصلی نسخه لغت فرس نخجوانی به صورت زیر است:

گهی آرمنده و گه آرغده گهی آشفته و گه آهسته

در این ضبیط یک نکته ظریف نهفته است که نظر ما را به سمت برتری آن نسبت به ضبیط‌های دیگر سوق می‌دهد و آن هم شکل صحیح واژه «آرغده» است. هرچند مشخص است که کاتب نسخه در اعراب‌گذاری واژه تمایل به «آرغنده» داشته، اما شکل صحیح «آرغده» را از نسخه مورد استفاده خود وارد کرده و در آن دست نبرده است. پژمان فیروزبخش در پژوهشی مفصل، به بحث درباره صورت دقیق و تلفظ این واژه در شاهنامه فردوسی و سایر متون پرداخته و پس از بررسی غالب شواهد موجود، به این نتیجه رسیده است که ضبیط واژه مذکور که به صورت «ارغنده» و «آرغده»، در متون دیده می‌شود، «آرغده» است (ر.ک: فیروزبخش، ۱۳۹۳: ۹۳-۱۱۶).

با توجه به دست‌آورد ایشان، چنانچه بپذیریم ضبیط «آرغده» درست‌تر است، گمشده بیت برای تصحیح پیدا می‌شود؛ بدین صورت که ما برای حفظ وزن بیت باید «آرمیده»، «ارمنده» را به صورت «آرمنده» تصحیح کنیم. به این ترتیب بیت نخست، درست نخواهد بود. همچنین در بیت سوم، واژه «بود»، افزوده کاتبان است و این ضبیط نیز فاقد اصالت است؛ حال می‌ماند بیت دوم، که به نظر ما با توجه به مسائل سبک‌شناسی و ملاحظات عروضی و بسته به چگونگی معنای بیت می‌توان آن را به چند صورت قرائت کرد؛ البته پذیرش یکی از این صورت‌ها یا صورت‌های دیگر، به دلیل نامشخص بودن ایات مقدم و مؤخر بیت در منابع، دشوار است:

<u>گهی آرمنده و گه آرغده</u>	<u>گهی آشفته و گه آهسته</u>
<u>گهی آرمنده‌ای و گه آرغده‌ای</u>	<u>گهی آشفته‌ای و گه آهسته‌ای</u>
<u>گهی آرمنده و گه آرغده‌ای</u>	<u>گهی آشفته و گه آهسته‌ای</u>
<u>گه آرمنده و گاه آرغده‌ای</u>	<u>گه آشفته و گاه آهسته‌ای</u>
<u>گه آرمنده‌ای و گه آرغده‌ای</u>	<u>گه آشفته‌ای و گه آهسته‌ای</u>

بنابراین، نگارندگان برآنند که بیت نخست موجود در تصحیح نفیسی و برخی دیگر از تصحیحات دیگر، نادرست است و با توجه به دلایل یاد شده، از شمار اشعار رودکی بیرون است.

فاخته‌گون شد هوا ز گردش خورشید جامه‌خانه بتیک فاخته‌گون آب

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۲۰)

نفیسی در چاپ دوّم محیط زندگی... رودکی، این بیت را با استناد به منابعی نظیر: لغت فرس (تصحیح هرن و دبیرسیاقی)، فرهنگ شعوری (هر سه منبع ذیل تبیک) و آثار ابو عبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸:۵۲۱)، در بخش ابیات پراکنده از رودکی آورده است؛ درحالی که دو بیت دیگر مشابه با این بیت، که در آن‌ها تصحیف و تحریف رخ داده، به صورت ابیاتی مجزا در بخش ابیات پراکنده از رودکی نقل کرده است:

فاخته‌گون شد هوا ز گردش خورشید جامه‌جامه بتیک فاخته‌گونست

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۲۱)

نفیسی این بیت را نیز از صحاح الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱:۱۷۵)، آورده که در واژه‌های «جامه» و «بتیک»، تصحیف و در واژه «گونست»، تحریف رخ داده است. بیت سوم نیز به گونه زیر است:

فاخته‌گون شد هوا ز گردش خورشید جامه‌خانه بتیک فاخته‌گون شد

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۲۲)

نفیسی این بیت را که در واژه‌های «تیک» و «گونست» نسبت به بیت اول و دوم، با تصحیف و تحریف ضبط شده، از لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل بتیک) وارد دیوان کرده است. همین بیت در فرهنگ شعوری، با اختلاف: «بتیک» ضبط شده، در حالی که نفیسی بیت نخست را به این فرهنگ ارجاع داده است.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، هیچ‌گونه توجیهی برای ضبط سه صورت متفاوت از یک بیت، در دیوان رودکی وجود ندارد؛ جز این‌که هر سه بیت را، که در هر کدام از آن‌ها تصحیف و تحریفی رخ داده، صورت‌های پراکنده یک بیت رودکی بدانیم.

در چاپ‌های دیوان رودکی نیز، اغلب مصححان بیت نخست را برگزیده و از ذکر دو بیت دیگر به‌عنوان ابیاتی مستقل خودداری کرده‌اند (رودکی^{۳۵}، ۱۳۷۴:۶۶؛ همان، ۱۳۷۸:۶۹؛ همان، ۱۳۸۶:۶۹؛ همان، ۱۳۸۷:۱۷۲؛ همان، ۱۳۸۸:۱۹۷؛ همان، ۱۳۹۱:۸۴؛ همان،

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۵۱

۱۳۹۶:۱۸۴). رواقی صورت نخست بیت را با اختلاف «تبتک^{۳۶}»، ضبط کرده است (رواقی، ۱۳۹۹:۴۵). هم‌چنین در دیوان رودکی تصحیح قادر رستم، مصرع دوم بیت، به صورت زیر آمده که با سایر چاپ‌ها متفاوت است:

فاخته گون شد هوا ز گردش خورشید جامه خانه به تبت فاخته گونا

(همان، ۱۳۹۱ الف:۵۶)

وی در بخش تعلیقات دیوان درباره ضبط مصرع دوم نوشته است:

مصرع دوم این بیت در مآخذ و چاپ‌های آثار شاعر به صورت‌های مختلف آمده است. تدوین‌کنندگان دیوان آدم‌الشعرا تنها محققانی هستند که آن را در شکل نسبتاً صحیح «جامه خانه به تبتک فاخته گونا» تصحیح کرده‌اند و در حاشیه آورده‌اند: تبتک = پشم نرم بز. در فرهنگ‌ها و اشعار رودکی این واژه به صورت اشتباه به «به تبتک» به معنی ابریشم ثبت شده است. صورت دیگر واژه «تبتک-تبت» است، ولی صورت درست واژه چنان‌که در فرهنگ‌ها (ر.ک: فرهنگ فارسی معین، فرهنگ فارسی عمید) ضبط شده و در گویش‌های فارسی ماوراءالنهر امروز نیز مستعمل است، «تبت» می‌باشد (همان، ۱۴۰۱).

۱۱.۳

من چنین زار^{۳۷} از آن جماش شدم همچو آتش میان داش شدم

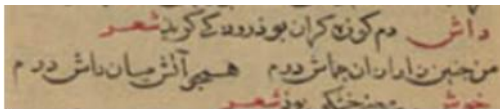
(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۴۶)

نفیسی این بیت را در چاپ دوم محیط زندگی... رودکی، با استناد به: فرهنگ تحفة الاحباب (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵:۱۶۲) و آثار ابوعبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸:۶۰۹) جزء سروده‌های رودکی آورده است؛ این در حالی است که وی، بیتی دیگر را، به عنوان بیتی مستقل از رودکی، در ادامه بیت یاد شده، با استناد به لغت فرس تصحیح اقبال (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل داش) آورده که بسیار به آن شبیه است:

من چنان زار از آن جماش درم همچو آتش میان داش درم

(نفیسی، ۱۳۴۱:۵۴۶)

این ضبط از بیت، در حاشیه نسخه خطی لغت فرس نخجوانی آمده است:

اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ص ۷۱

هم‌چنین بیت نخست، در فرهنگ فارسی مدرسهٔ سپهسالار نیز ضبط شده است (ر.ک: فرهنگ مدرسهٔ سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۰۹). با وجود این، در دیوان رودکی تصحیح منصور نیز هر دو بیت مطابق نفیسی آمده است (رودکی، ۱۳۹۶: ۲۶۳).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، هیچ توجیهی برای این‌که این دو صورت از بیت را دو بیت مجزا بدانیم وجود ندارد. اما دربارهٔ ضبط درست‌تر بیت با توجه به مصرع نخست، ضبط «درم»، معنای محصلی ندارد. شاعر در مصرع نخست می‌خواهد بگوید: «من همانند آتشی که در میان کورهٔ کوزه‌گران است، از آن جماش زار شدم». بدین صورت «زار ... درم»، نه تنها معنای درستی ندارد، بلکه مضمون مصرع نخست را کاملاً بی‌ربط و مغشوش می‌کند؛ زیرا واژهٔ «درم» فعل جمله است که بار اصلی مفهوم آن را به‌دوش می‌کشد. پس به‌این ترتیب ما نمی‌توانیم بیت دوم را به‌عنوان یک ضبط درست و در نهایت، به‌عنوان بیتی مستقل از رودکی بپذیریم.

به‌جز این، ضبط «آتش» که در هر دو صورت از بیت دیده می‌شود، صحیح به‌نظر نمی‌رسد. دهخدا در این باره حدس زده است که شاید واژهٔ «آهن»، بجای «آتش»، درست‌تر باشد (ر.ک: دهخدا، ۱۳۸۷: ذیل داش).

در چاپ‌های دیوان رودکی نیز، اغلب مصححان، بیت نخست را برگزیده‌اند (رودکی، ۱۳۷۴: ۷۸؛ همان، ۱۳۷۸: ۸۸؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۲۱؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۷۲؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۴۱؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۸۵؛ همان، ۱۳۹۱ ب: ۹۳؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۸۹).

۱۲۳

درنگ آرای سپهر چرخ و آرا کی‌باخن ترت باید کرد کارا

(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۷)

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۵۳

نقیسی این بیت را در چاپ اول (همان: ۱۳۱۹: ۱۱۰۹) و چاپ دوم محیط زندگی ... رودکی، با استناد به: لغت فرس (تصحیح هرن، اقبال و دبیرسیاقی)، صحاح‌الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل گیاخن)، لغت حلیمی (حلیمی، بی‌تا، برگ ۵۷) و آثار ابوعبدالله رودکی (میرزایف، ۱۹۵۸: ۵۸۸)، در بخش ابیات پراکنده از مثنوی بحر هزج، جزء سروده‌های رودکی آورده‌است. وی تنها در چاپ دوم، بیتی دیگر مشابه این بیت را، در بخش ابیات پراکنده رودکی آورده که مأخذ آن، دست‌نویس «ک»، از نسخ مورد استفاده طاعتی مصحح صحاح‌الفرس است:

درنگ آسا سپهر آرا بیاید گیاخن در ریاید گرد نان را

(نقیسی، ۱۳۴۱: ۵۴۷)

طاعتی بیت اول را به‌شاهد واژه «گیاخن»، از رودکی آورده و در پانویشت، بیت دوم را از دست‌نویس «ک» آورده است (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۲۵۱، ح ۲۲). هم‌چنین در جست و جوی ما، مشخص شد که این بیت، تنها در دست‌نویس یاد شده آمده و منبع مستند دیگری ندارد. با وجود این، احتمالاً نقیسی به‌گمان بیتی تازه از رودکی یا روایتی دیگر از بیت نخست، آن را جزء سروده‌های رودکی در دیوان آورده‌است. به‌هر حال، بیت دوم، صورتی تصحیفی و محرف از بیت اول است.

ما پیش از این درباره کیفیت دست‌نویس و چگونگی ضبط ابیات در آن، صحبت کردیم. بجز این بیت، ابیات متعدد دیگری از رودکی و دیگر شاعران نیز در آن مشاهده می‌شود که حاکی از دستکاری‌های متعدد در فرم و محتوای ابیات شاعران پیشگام است. هم‌چنین از آن‌جا که دست‌نویس یاد شده در بلاد هندوستان کتابت شده، لاجرم از دستکاری‌های کاتبان آن روزگار در ضبط ابیات شاعران پیشگام، بی‌گزند نمانده است. ما نمونه‌های زیادی از دستکاری کاتبان فرهنگ‌های شبه‌قاره سراغ داریم که همگی نشان‌دهنده دستکاری مؤلفان یا منابع مورد استفاده آنان است؛ برای نمونه می‌توان به دستکاری‌های موجود در برخی ابیات منسوب به رودکی در فرهنگ قواس، دانشنامه قدرخان و فرهنگ مدارالافاضل و ... اشاره کرد که یک نمونه را در این جستار نشان دادیم.

در دیوان رودکی براساس چاپ نقیسی و براگینسکی و در برخی تصحیحات از جمله: امامی، علی‌پور، منصور، معینی و ...، مصححان، بیت دوم را همانند نقیسی، به‌عنوان بیتی مستقل از رودکی آورده‌اند (ن.ک: همان، ۱۳۷۳: ۱۲۸؛ همان، ۱۳۸۶: ۱۲۳؛ رودکی، ۱۳۸۹: ۱۴۱؛

همان، ۱۳۹۶:۱۸۲؛ معینی، ۱۳۹۴:۲۳۸). در سایر چاپ‌های بررسی شده در این پژوهش، تنها بیت نخست از رودکی نقل شده است (ن.ک: رودکی، ۱۳۷۴:۶۲؛ همان^{۳۸}، ۱۳۷۸:۱۶۷؛ همان، ۱۳۸۷:۲۷۵؛ همان، ۱۳۸۸:۲۴۳؛ همان، ۱۳۹۱الف:۸۶؛ همان، ۱۳۹۱ب:۸۳؛ رواقی، ۱۳۹۹:۹۱).

۱۳.۳

یخچه می‌بارید از ابر سیاه چون ستاره بر زمین از آسمان
چون بگردد پای او از پای دار آشکو خیده بماند همچنان

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۰۹)

نقیسی بیت دوم این قطعه را در چاپ نخست احوال و اشعار رودکی (همان، ۱۳۱۹:۱۰۲۲) و چاپ دوم محیط زندگی... رودکی، با توجه به منابعی نظیر: لغت فرس (تصحیح هرن (ذیل آشکوخ)، اقبال (ذیل شکوخ) و تصحیح دبیرسیاقی (ذیل آشکوخ) و دست‌نویس ملک‌الکلامی مورخ (۸۷۷ق)، صحاح الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل شکوخ) و فرهنگ شعوری (شعوری، ۱۱۵۵: ذیل حرف الف) و فرهنگ کتابخانهٔ مدرسهٔ علوم سیاسی تهران، جزء سروده‌های رودکی در بخش ابیات متصل به هم آورده است.

درباره‌ی این قطعه، هیچ شکی نیست که هر دو بیت، به صورت دو بیت جدا از هم، در برخی فرهنگ‌های لغت آمده و تاکنون در منبعی به صورت یک قطعهٔ مستقل، ذکر نشده است. نقیسی نیز متناسب با وزن و قافیه، هر دو بیت را به صورت یک قطعه درآورده است. با وجود این، وی، بیت دیگری را که بسیار به بیت دوم این قطعه نزدیک است، با استناد به منابع یاد شده^{۳۹}، جزء اشعار رودکی آورده که به صورت زیر است:

چون بگردد پای او از پایدار خود شکو خیده بماند^{۴۰} همچنان

(نقیسی، ۱۳۴۱:۵۳۴)

شایان ذکر است که نقیسی، در چاپ اول این بیت را در حاشیه به عنوان نسخه بدل آورده است (همان، ۱۳۱۹: ۱۰۲۲، ح ۲)؛ در حالی که وی در چاپ دوم، همین بیت را در بخش ابیات پراکندهٔ مثنوی بحر رمل، به عنوان بیتی مستقل آورده است.

از میان دو بیت یاد شده، ضبیط بیت دوم دقیق‌تر است، زیرا وزن و مضمون بیت مربوط به داستان کلیله و دمنه است^{۴۱} که در لغت فرس تصحیح هرن (براساس نسخه مورخ (۷۳۳ه.ق) کتابخانه واتیکان)، تغییر ضبیط داده و «پایدان» به «پایدار» تبدیل شده است (ر.ک: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ذیل آشکوخ). در ادامه همین بیت، در تصحیح یاد شده و تصحیح اقبال، بیتی به‌شاهد واژه «آشکوخ» و «شکوخ» آمده که احتمالاً هر دو در کلیله و دمنه، به‌دنبال یکدیگر سروده شده بوده‌اند، زیرا مضمون هر دو بیت یکسان است. قادر رستم و رواقی نیز هر دو بیت را در ادامه هم نقل کرده‌اند (رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۷۶؛ رواقی، ۱۳۹۹: ۷۵). با این توضیح، بیت دوم قطعاً یاد شده را نمی‌توان بیتی مستقل از رودکی قلمداد کرد.

در بین چاپ‌های دیوان رودکی، امامی، هادی‌زاده، قادر رستم و رواقی، قائل به قطعه مذکور نبوده و تنها بیت دوم را آورده‌اند (ر.ک: همان، ۱۳۸۶: ۵۰؛ همان، ۱۳۸۷: ۲۵۰). در سایر چاپ‌ها از جمله: دانش‌پژوه، شعار، کریمیان سردشتی و احمدنژاد، مصححان در نقل ابیات، همانند نفیسی عمل کرده‌اند^{۴۲} (ر.ک: همان، ۱۳۷۴: ۲۱-۵۶؛ همان، ۱۳۷۸: ۶۱-۹۰-۱۴۱؛ همان، ۱۳۸۸: ۱۳۰-۲۳۱؛ همان، ۱۳۹۱: ۶۲-۹۵؛ همان، ۱۳۹۶: ۱۴۷-۲۳۸).

۴. نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت شعر رودکی و جایگاه آن در گستره زبان و ادبیات فارسی، موضوع نوشتار حاضر، بررسی ضبیط‌های چندگانه ابیاتی از سروده‌های رودکی است که در دیوان او به تصحیح سعید نفیسی، از نخستین مصححان دیوان رودکی و از معروف‌ترین‌های ایشان به‌چشم می‌خورد. در همین راستا، نخست برخی عوامل مؤثر در بروز این اختلاف ضبیط‌ها معرفی شده و پس از آن، سیزده مورد از موارد یاد شده بررسی و اختلاف ضبیط‌ها تبیین شده است. گفتنی است نگارندگان در این پژوهش، به منظور تشخیص و تشریح اختلافات مذکور، از منابع متعددی نظیر فرهنگ‌های لغت، تذکره‌ها، نسخه‌های خطی آثار مرتبط با موضوع، چاپ‌های مختلف دیوان رودکی مصحح رودکی پژوهان معاصر و ... بهره برده‌اند. تلاش نگارندگان در این راستا، گاه به بار نشسته و سره از ناسره در شعر آدم‌الشعرا ادب فارسی بازنموده شده؛ در مواردی نیز طرح اختلاف ضبیط‌ها و تشتت آراء درباره آن‌ها، باب پژوهش را به مدد یافته‌های آیندگان گشوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. صادقی نخستین بار در مقالهٔ پرارزشی با عنوان «اشعار تازه رودکی» که در سال ۱۳۷۲ انتشار یافت، این بیت و برخی ابیات دیگر را به جامعهٔ ادبی ایران شناسانده است. بنابراین در چاپ‌های پیش از این سال نشانی از این بیت در چاپ‌های مختلف دیوان رودکی از جمله چاپ‌های نفیسی، براگینسکی، میرزایف و ... نمی‌توان یافت. با وجود این، در همهٔ چاپ‌هایی که این شعر را نقل کرده‌اند، صورت نخست برگزیده شده است (ر.ک: رودکی، ۱۳۷۸: ۵۹؛ همان، ۱۳۸۸: ۱۲۵؛ همان، ۱۳۹۱ الف: ۴۰ و ...).

۲. شمس قیس رازی در *المعجم سرفات* را چهار مورد می‌داند: «و باید دانست که سرقات شعر چار نوع است انتحال و سلخ و المام و نقل» (رازی، ۱۳۱۴: ۳۴۰). وی دربارهٔ نقل می‌نویسد: «و اما نقل آنست که در این باب شاعر معنی شاعری دیگر بگیرد و از بایی به بایی دیگر برد و در آن پرده بیرون آرد» (همان، ۳۴۵). وی برای «نقل» شواهدی از شاعران از جمله رودکی آورده است: «و از نقل‌های نادر آنست که رودکی گفته است:

اگر گل آرد بار آن رخان او، نه شگفت هر آینه چو همه می خورد گل آرد بار
دقیقی آن را بر همان وزن و قافیه نقلی لایق کرده است و گفته:

اگر سر آرد بار آن سنان او، نه شگفت هر آینه چو همه خون خورد سر آرد بار

(همان، ۳۴۶)

۳. همهٔ منابعی که نفیسی برای استناد به این بیت نقل کرده، از منابع متأخر است (ر.ک: نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۰۸)؛ لذا نمی‌توان در تعلق دقیق این قطعه به رودکی حکم قطعی داد، مگر آن‌که منبع متقدم و قابل اعتمادی برای این بیت و تعلق آن به رودکی یافت شود.

۴. در *تحفه الاحباب* بیت به خرمی نامی نسبت داده شده که این نسبت مردود است (رودکی، ۱۳۹۱ الف: ۱۸۴).

۵. در این منبع، بیت با اختلافاتی، به بوشکور نسبت داده شده است (نخجوانی، ۱۳۴۱: ذیل فرخشه).

۶. در این اثر مصراع دوم بدین صورت ضبط شده است: «بسا کسا که بره و فرخشت بر خوانش».

۷. در چاپ *نخست احوال و اشعار رودکی*، به صورت «بدر»، ضبط شده که به نظر می‌رسد اشتباه چاپی باشد.

۸. در *حدایق السحر* چاپ مسکو به صورت «منبر»، ضبط شده که به احتمال زیاد اشتباه چاپی است (وطواط، ۱۹۸۵: ۲۳۹).

۹. امامی بیت دوم را در حاشیه آورده است؛ بدین گونه که وی بیت اول را هم در بخش ابیات منظوم از کلیله و دمنه و هم در بخش ابیات پراکنده، مکرراً نقل کرده است؛ اما در حاشیه بیت اول که در بخش ابیات پراکنده آمده، متذکر ضبط نفیسی (یعنی بیت دوم)، شده است (ر.ک: رودکی، ۱۳۸۶: ۸۰ ح ۴).

۱۰. در چاپ شعار این صورت از بیت در دو بخش «تکبیت‌ها» و «کلیله و دمنه منظوم» (ص ۱۳۷)، ضبط شده که در بخش نخست، بیت با اختلاف «تازیان همچون نوند»، ضبط شده و در بخش دوم بیت مطابق چاپ نفیسی است.

۱۱. در تصحیح مجتبابی و صادقی، این بیت نیست.

۱۲. در این منبع، بیت بدون ذکر نام شاعر ضبط شده است (ر.ک: سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۱۳۹).

۱۳. برای این قطعه در منابع اشعار رودکی، مأخذ مستقلی وجود ندارد و نفیسی، با احتمال این که این ابیات جزء یک قصیده از رودکی هستند، آن‌ها را در کنار هم آورده است. سه بیت ذکر شده در این قطعه هر کدام مأخذ یا مأخذی جداگانه دارند. بیت اول در لغت فرس (اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ذیل تیر) و تحفه الاحباب (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ذیل تیر)، بیت دوم در منابع مذکور و بیت سوم در نسخه لغت فرس متعلق به کتابخانه ملک (ر.ک: اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۱۰۰ ح ۱۴)، آمده است.

۱۴. منابع مستند نفیسی برای این بیت برخی از فرهنگ‌های متأخر به همراه مونس الاحرار است؛ به همین دلیل با صراحت نمی‌توان گفت این بیت از رودکی است.

۱۵. رواقی در توضیح واژه «بخنوه» به بیت دوم توجه کرده و احتمال داده که ضبط «بخنور»، با توجه به قرابت معنایی با واژه «مطیر»، دستکاری کاتب یا رونویس‌گر، باشد (ر.ک: ترجمه قرآن موزه پارس، ۱۳۵۵: ۴۶۳ ح ۱).

۱۶. در همه منابع مورد استناد نفیسی، این واژه به صورت «زان»، ضبط شده است؛ در برخی چاپ‌های دیوان رودکی از جمله: احمدنژاد و شعار (البته در این دو چاپ، هر دو ضبط «زن» و «زان» آمده است)، ضبط «زان»، به پیروی از چاپ دوم نفیسی آمده است. در نسخه‌های لغت فرس نیز چنین ضبطی گزارش نشده است (ر.ک: اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۹۰ ح ۸). با وجود این، روشن نیست که ضبط «زن» به جای «زان»، تصحیح نفیسی است یا اشتباه چاپی.

۱۷. شعار هر دو صورت را در بخش «تکبیت‌ها»، در ادامه هم نقل کرده و در حاشیه صورت دوم نوشته است: «شاید ضبطی نادرست از بیت پیشین باشد» (رودکی، ۱۳۷۸: ۷۴ ح ۷۲). وی در بخش: «کلیله و دمنه منظوم» تنها صورت نخست را ذکر کرده است (همان، ۱۳۷).

۱۸. امامی «مشک آمار» را در صورت دوم، به صورت: «خشک‌آمار»، تصحیح قیاسی کرده است.

۱۹. کریمیان سردشتی بیت را از مثنوی سندبادنامه نقل کرده (رودکی، ۱۳۸۸: ۲۳۲) و قادر رستم آن را از مثنوی کللیه و دمنه باب بوف و زاغ (همان، ۱۳۹۱ الف: ۷۶). دهخدا نیز با حدس و گمان مأخذ حکایت را داستان کللیه و دمنه و قصه زن درودگر و معشوق او نقل کرده است (ر.ک: همان، ۱۷۲).

۲۰. در مجمع‌الفرس بیت به صورت ذیل آمده است:

بیسی و گند دهان داری و پای خایگان غر هر یک چو درای

(سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۹۲۶)

در تحفه‌الاحباب نیز چنین ضبطی دیده می‌شود (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ذیل غر). شایان ذکر است که در تحفه‌الاحباب چاپ کابل، این بیت مطابق ضبط نفیسی آمده است (حافظ اوبهی، ۱۳۶۷: ۱۴۴، ح ۳). هم‌چنین ر.ک: حاشیه‌های (۵، ۶، ۷ و ۸) در احوال و اشعار رودکی چاپ نخست.

۲۱. امامی صورت نخست را با اختلاف: «خایگان غر هر یک چو درای»، ضبط کرده است.

۲۲. شعر در حاشیه (۲۷۸) صورت نخست بیت و هادی‌زاده در تعلیقات (ص ۴۰۳) و اغلب صورت‌های معرفی شده در این پژوهش را ذکر کرده است.

۲۳. شعر در حاشیه (۲۲۰)، صورت اول در قطعه مذکور را به‌عنوان نسخه بدل آورده است.

۲۴. البته در دیوان رودکی به‌اهتمام امیرحسین معینی (رودکی، ۱۳۹۴: ۳۲۵) و دیوان رودکی بر اساس چاپ نفیسی و براگینسکی (رودکی، ۱۳۷۳: ۱۶۰)، هر دو صورت نقل شده است؛ اما این دو چاپ، بیش‌تر تحت تأثیر چاپ دوم نفیسی است و چاپ‌هایی معتبر و مرغوب به‌شمار نمی‌روند.

۲۵. شعر در حاشیه (۸۰)، هادی‌زاده در حواشی (۳، ۴ و ۵)، امامی در حاشیه (۱) و قادر رستم در تعلیقات (ص ۱۷۸)، متذکر صورت دیگر بیت شده‌اند.

۲۶. دلیل عدم نقل این بیت در چاپ نخست، این است که نفیسی به‌جز تصحیح هرن به‌چاپ دیگری از لغت فرس دسترسی نداشته. هم‌چنین در دستنویس مورخ (۸۷۷ ه.ق) از لغت فرس و فرهنگ رشیدی که مورد استفاده ایشان بوده، بیت به‌کسایبی منسوب شده است (ر.ک: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۵۲، ح ۲).

۲۷. هادی‌زاده در تعلیقات دیوان، به این نکته اشاره کرده و نوشته که میرزایف و نفیسی آن را «با کوس» ضبط کرده‌اند که البته ضبط میرزایف چنان‌که اشاره شد، «بالوش» است (ر.ک: رودکی، ۱۳۸۷: ۳۵۵).

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۵۹

۲۸. امامی همانند نفیسی صورت نخست را به عنوان بیت دوم قطعه و صورت سوم را در بخش ابیات پراکنده نقل کرده است. همچنین در این چاپ، هر دو صورت بیت، با اختلاف «پالوش» ضبط شده است.

۲۹. در این چاپ صورت نخست با اختلاف: «بالوس تر و کافور» و صورت سوم با اختلاف: «بالوس شد»، ضبط شده است.

۳۰. شعار دو صورت دیگر را در حاشیه بیت (ح ۶۰)، از لغتنامه نقل کرده است.

۳۱. در پژوهش حاضر به چند مورد از ضبیط‌های برساخته این کاتب از ابیات رودکی اشاره شده است.

۳۲. در چاپ تن هوی جو این بیت دیده نشد.

۳۳. در چاپ دانش پژوه، مصرع نخست، عیناً همانند میرزایف و با اختلاف «آرغده» نسبت به سایر چاپ‌ها، ضبط شده است.

۳۴. در این چاپ مصرع نخست با اختلاف: «گه آمده‌ای و گه آرغده‌ای»، ضبط شده است.

۳۵. دانش پژوه بیت را با اختلاف «تبتک» به جای «بتیک» نقل کرده است.

۳۶. رواقی پس از ارائه شواهد متعدد از متون، «تبتک» را به معنی «گلیم‌گونه یا پارچه‌ای که از کرک بز می‌بافتند» آورده است. برای بررسی بیشتر بنگرید به (رواقی، ۱۳۹۹: ۳۰۸).

۳۷. در محیط زندگی... رودکی چاپ ۱۳۸۲، نشر اهورا، این واژه به صورت «راز» آمده که اشتباه چاپی است.

۳۸. شعار صورت دوم را به صورت نسخه بدل در حاشیه صورت اول نقل کرده است.

۳۹. نفیسی علاوه بر منابع یاد شده به تذکره شمع/نجمن نیز این بیت را استناد داده که در چاپ سنگی و تصحیح این اثر، نشانی از بیت در بخش معرفی رودکی دیده نمی‌شود (ر.ک: صدیق حسن‌خان، ۱۳۹۲: ۱۶۳؛ همان، ۱۳۸۶: ۲۹۴).

۴۰. لغت فرس چاپ اقبال: «آشکوخیده بماند»، صحاح/الفرس: «خود شکوخیده نماند».

۴۱. این بیت احتمالاً مربوط به باب دوستی کبوتر و زاغ و موش و باخه و آهو است: «آن حکیم راست گفته است که «مردم همیشه نیکو حالست تا یکبار پای او در سنگ نیامده‌ست، چون یک کرت در رنج افتاد و ورغ نکبت سوی او بشکست هر ساعت سیل آفت قوی‌تر و موج محنت هایل‌تر می‌گردد (منشی، ۱۳۸۹: ۱۸۵-۱۸۶). برخی از مصححان از جمله هادی‌زاده و کریمیان سردشتی بیت را جزء مثنوی سندبادنامه نقل کرده‌اند. حدس ما مطابق نظر قادر رستم در تعلیقات دیوان رودکی، (ص ۱۷۰) است.

۴۲. دانش‌پژوه صورت دوم را با اختلاف «نماید» به جای «بماند» ضبط کرده و شعار و احمدنژاد همان بیت دوم قطعه را جزء مثنوی کلیله و دمنه نقل کرده‌اند که از نظر قافیه ایراد دارد و حروف قافیه مصراع نخست باید «ان» باشد.

کتاب‌نامه

- ادیبی، (۱۳۸۹)، *عجائب‌اللمغه (فرهنگ فارسی به فارسی)*، به تصحیح محمود مدبری، کرمان: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان.
- ادیبی، (بی‌تا)، *عجایب‌اللمغه*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره ۲۱۹۲.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۱۸۹۷)، *کتاب لغت فرس*، به سعی و اهتمام پاول هرن، برلین (شهر: گتنگن): مطبع دیتریخ.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۱۳۱۲)، *نسخه خطی لغت فرس نخبوانی با عنوان «مشکلات در پارسی دری» به خط عبرت نائینی*، کتابت شده از روی نسخه‌ای به تاریخ ۷۶۶ق و کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریفا، کتابخانه مجلس، ش ۵۵۶۹.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۴)، *فرهنگ اسدی طوسی*، کتابت اقل‌السادات عبدالوهاب حسینی، کتابت از روی نسخه‌ای به تاریخ ۷۲۱ق، کتابخانه مجلس، شماره بازیابی ۱۵۶۱۱.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۷۲۲ق)، *لغت فرس*، نسخه خطی کتابخانه ملک، شماره ۵۸۳۹.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۱۳۱۹)، *کتاب لغت فرس*، تصحیح عباس اقبال، تهران: مجلس، چاپ اول.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۳۶)، *لغت فرس*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۶۵)، *لغت فرس لغت دری*، تصحیح فتح الله مجتبیایی و علی اشرف صادقی، تهران: خوارزمی، چاپ اول.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۷۲۱ق)، *لغت فرس اسدی طوسی (بخشی از سفینه تبریز)*، کتابت ابوالمجد تبریزی، کتابخانه مجلس، ش ۱۴۵۹۰.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (۷۶۶ق)، *مشکلات پارسی دری*، نسخه خطی لغت فرس کتابخانه ملی تبریز به شماره ۱۱۰۸.

بررسی و تبیین ضبط‌های چندگانه برخی ... (زهرا نصیری شیراز و دیگران) ۴۶۱

اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (بی تا [الف])، *لغة الفرس* (کتاب اللغة بالفارسیه)، نسخه خطی کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۴۷۴۳.

اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد، (بی تا [ب])، فرهنگ حضرت صدرالافاضل ابومنصور علی بن احمد الاسدی الطوسی، (بی تا)، نسخه خطی متعلق به جلال‌الدین همایی، کتابخانه ملی ایران، شماره ۲۰۳۸۸، شماره کتابشناسی ملی ۲۶۸۸۸۰۰.

اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد، (۱۳۸۹)، *عرفات العاشقین و عرصات العارفين*، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کار و آمنه فخر احمد، جلد ۳، تهران: میراث مکتوب.

تبریزی، محمد حسین بن خلف، (۱۳۳۵)، *برهان قاطع*، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر. تنوی، عبدالرشید بن عبدالغفور، (۱۳۳۷)، *فرهنگ رشیدی*، به کوشش محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابخانه بارانی.

ترجمه قرآن مؤزّه پارس، (۱۳۵۵)، به کوشش علی رواقی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تویسرکانی، محمد مقیم، (۱۳۶۲)، *فرهنگ جعفری*، تصحیح تحشیه و تعلیق سعید حمیدیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

جاروتی، ابوالعلاء عبدالمؤمن، (۱۳۵۶)، *فرهنگ الفرس*، به تصحیح دکتر عزیزالله جوینی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن، (۱۳۵۹)، *فرهنگ جهانگیری*، به کوشش رحیم عقیفی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

جنگ خطی، (بی تا [احتمالاً قرن ۱۱])، نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، (بی تا)، شماره ۵۳-د.

حافظ اوبهی، سلطان علی هروی، (۱۳۶۵)، *تحفه الاحباب*، به کوشش فریدون تقی‌زاده طوسی، نصرت‌الزمان ریاضی هروی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

حافظ اوبهی، سلطان علی هروی، (۱۳۶۷)، *لغتنامه تحفه الاحباب*، با مقدمه، تصحیح و تحشیه معاون سرمحقق حسین فرمند، چاپ اول، کابل: آکادمی علوم ج.ا.

حبیب‌اللهی، محمد، (۱۳۵۳)، «چند واژه کهن از لابلاهی قرآن‌های مترجم خطی»، *مجله دانشکده ادبیات علوم انسانی* (دانشگاه اصفهان)، دوره اول، شماره ۸، صص ۱۲۳-۱۳۱.

حلیمی، لطف‌الله، (بی تا)، *شرح بحر الغرائب*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، (بی تا)، شماره بازیابی ۸۶۱ دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۸)، *لغتنامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.

دهلوی، حاجب خیرات، (۱۳۵۲)، *دستورالافاضل*، به اهتمام دکتر نظیر احمد، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- رادویانی، محمدبن عمر، (۱۹۴۹)، ترجمان‌البلاغه، تصحیح احمد آتش، استانبول: چاپ‌خانه ابراهیم خروس.
- رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس، (۱۳۱۴)، المعجم فی معانی اشعار عجم، تصحیح محمد قزوینی، تصحیح ثانوی مدرس رضوی، تهران، مطبعهٔ مجلس.
- رواقی، علی، (۱۳۹۹)، سروده‌های رودکی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۷۳)، دیوان رودکی سمرقندی بر اساس نسخهٔ نفیسی و ی. براگینسکی، چاپ اول، تهران: نگاه.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۷۴)، دیوان رودکی، شرح و توضیح منوچهر دانش‌پژوه، چاپ اول، تهران: توس.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۷۸)، دیوان شعر رودکی (با شرح و توضیح)، پژوهش تصحیح و شرح جعفر شعار، چاپ اول، تهران: قطره.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۸۶)، دیوان اشعار رودکی، تصحیح ویرایش و توضیح نصرالله امامی، چاپ اول، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعهٔ علوم انسانی.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۸۷) الف، دیوان اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی، متن علمی انتقادی با کوشش و اهتمام رسول هادی‌زاده، دوشنبه: پژوهشگاه فرهنگ فارسی-تاجیکی.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۸۷) ب، دیوان رودکی، تصحیح و تشریح قادر رستم، ترجمهٔ شاه‌منصور شاه‌میرزا، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۸۸)، دیوان اشعار رودکی، تصحیح و مقابلهٔ نادر کریمیان سردشتی، تهران: بنیاد فرهنگی هنری رودکی.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۸۹)، دیوان رودکی (به همراه شرح کامل دشواری‌ها)، به کوشش منوچهر علی‌پور، چاپ دوم، تهران: تیرگان.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۹۱)، دیوان رودکی (با توضیح و نقد و تحلیل اشعار)، کامل احمدنژاد، چاپ اول، تهران: کتاب آبه.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۹۴)، دیوان رودکی «متن و شرح»، به اهتمام امیرحسین معینی، چاپ اول، تهران: طلایه.
- رودکی، جعفر بن محمد، (۱۳۹۶)، دیوان رودکی (۱۰۹۸ بیت به دست آمده تا امروز و شرح احوال و آثار او)، تصحیح جهانگیر منصور، چاپ سوم، تهران: دوستان.
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۸۶)، کسایی مروزی: زندگی، اندیشه و شعرا، چاپ دوازدهم، تهران: علمی.

بررسی و تبیین ضبیط‌های چندگانه برخی ... (زهرای نصیری شیراز و دیگران) ۴۶۳

سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد، (۱۳۳۸)، فرهنگ مجمع‌الفرس، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی علمی.

شعوری، حسین بن عبدالله، (۱۱۵۵) فرهنگ شعوری (لسان‌العجم)، چاپ سنگی، قسطنطنیه: دارالمطبعة معموره.

صادقی، علی اشرف، (۱۳۷۲)، «اشعار تازه رودکی». نشر دانش، شماره ۷۶، صص ۲۳۰-۲۳۸.
صدیق حسن‌خان، محمد صدیق، (۱۲۹۳)، تذکره شمع‌انجمن، چاپ سنگی، با‌هت‌م‌م محمد عبدالمجید خان، بمبئی: مطبع شاهجهانی.

صدیق حسن‌خان، محمد صدیق (۱۳۸۶)، تذکره شمع‌انجمن، تصحیح و تعلیقات محمدکاظم کهدوی، یزد: انتشارات دانشگاه یزد.

فاروقی، اشرف‌ابن شرف‌المذکر (۸۰۷ق). لغات پهلوی (دانشنامه قدرخان)، نسخه‌ی عکسی کتاب‌خانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۶۳۸.

فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران)، (۱۳۸۰)، تصحیح دکتر علی‌اشرف صادقی، چاپ اول، تهران: سخن.

فیروزبخش، پژمان، (۱۳۹۳)، «ارغنده یا آرغده؟ (تصحیح واره‌ای در شاهنامه)»، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی (ویژه‌نامه فرهنگستان)، شماره ۴، صص ۹۳-۱۱۶.

قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه، (۱۳۵۳)، فرهنگ قواس، به‌تصحیح نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کریم‌اف، عثمان، (۱۳۹۶)، «رودکی و بازسازی مثنوی سندیادنامه او»، یک بیت پرنیان (مجموعه مقالات پژوهشگران تاجیک پیرامون احوال و آثار رودکی)، تهیه و برگردان شاه‌منصور خواجه‌اف، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.

مبارکشاه، محمد بن منصور بن سعید، (۱۳۴۶)، آداب‌الحرب و الشجاعه، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال.

ملااحمداف، میرزا، (۱۳۹۳)، پیرامون رودکی و رودکی‌شناسان، تهران: علمی و فرهنگی.
منشی، نصرالله، (۱۳۸۹)، ترجمه کلیله و دمنه انشای ابوالمعالی نصرالله منشی، تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

میرزایف، عبدالغنی، (۱۹۵۸)، ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی (تحت نظر ی. براگینسکی)، استالین‌آباد: نشریات دولتی تاجیکستان.

نخجوانی، هندوشاه، (۱۳۴۱)، صحاح‌الفرس، به‌اهتمام عبدالعلی طاعی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۴۶۴ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

نقیسی، سعید، (۱۳۱۹)، *احوال و اشعار ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی*، جلد ۳، چاپ اول، تهران: شرکت کتابفروشی ادب.

نقیسی، سعید، (۱۳۴۱)، *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتاب‌خانه ابن سینا.

نقیسی، سعید، (۱۳۸۲)، *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*، چاپ اول، تهران: اهورا. وطواط، رشیدالدین محمد، (۱۳۶۲)، *حدائق السحر فی دقائق الشعر*، به تصحیح عباس اقبال، تهران: کتاب‌خانه طهوری و کتابخانه سنائی.

وطواط، رشیدالدین محمد، (۱۹۸۵)، *حدائق السحر فی دقائق الشعر*، ترجمه ان. یو. چالیسووا، مسکو: آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی، بخش تاریخ.

وفایی، حسین، (۱۳۷۴)، *فرهنگ فارسی (معروف به فرهنگ وفایی)*، براساس نسخه‌های خطی موجود در چین، به تصحیح تین هوی جو، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

هدایت، رضاقلی خان، (۱۲۸۸)، *فرهنگ انجمن آرای ناصری*، به اهتمام حاج سید اسمعیل کتابچی و اخوان فرزندان مرحوم حاج سید احمد کتابچی، اسلامیه، چاپ سنگی، طهران: کتابفروشی.